

פרק 13

פילוסופיה וקטסטרופה במרחב הקבוצתי:

בין מוות לחיים, בין אשמה לכפרה ובין הבל למשמעות

רועית דהן, ענב קרניאל לאואר^{83*}

"לאחר שהניסיון לימד אותי שכל הדברים שבהם אנו נתקלים בחיינו היומיומיים, הם הבל ורעות רוח... גמרתי אומר, לבסוף, לחקור... אם יש דבר מה, שאם אמצאהו ואאמצהו ימלאני לנצח שמחה מתמדת שאין למעלה ממנה" (1). כך פותח הפילוסוף ברוך שפינוזה את חקירתו הפילוסופית. הוא האמין שמטרת הפילוסופיה היא מציאת הדרך בה ניתן להשיג "סדר חיים" שבאמצעותו ירכוש האדם "טבע אנושי חזק יותר". מבחינתו, חקירת האמת אמורה להורות את הדרך לחיים טובים, והיא מתוארת כמצב אמוציונאלי של האדם ולא כהכרה עיונית גרידא.

הדיון בשאלת האמת והקשר שלה לחיים הטובים משמש יסוד, לא רק לחקירה הפילוסופית של שפינוזה, אפלטון ואחרים, אלא גם לחקירתו התרפויטית של פרויד. עם זאת, נראה שמשמעות הפסיכותרפיה, כפי שהתפתחה במשך השנים, היא לטפל באדם ולא לחקור את האמת. כדי להשיג את האפקט התרפויטי פיתחה הפסיכותרפיה כלים המאפשרים שיחה ודיאלוג, ובכך כרכה את ממד התרפיה עם ממד השיחה. מנגד, הפילוסופיה מדגישה את חקירת האמת, אך התרחקה, מאז סוקרטס ואפלטון, מקיומו בפועל של דיאלוג.

אחד היסודות לזיקה בין החשיבה הפילוסופית לעשייה הטיפולית, הוא העיסוק המשותף לשתי הדיסציפלינות, בהיבטי יסוד קיומיים של האדם ובחתימתן הבלתי נלאית למשמעות. אלה באים לידי ביטוי הן בשיחה הטיפולית והן בשיחה על אודות האמת. פרק זה יציג את הדברים שהתרחשו במפגש קבוצתי, שבו מנהלים המשתתפים שיח פילוסופי בעל ערך טיפולי. נעמוד על הרלוונטיות של השיח הפילוסופי לעיבוד חוויות טראומטיות ולמתן תמיכה נפשית וחברתית, למי שחווה שבר גדול בחייו ונדרש להיערכות מחודשת של אמונות, אמות מידה מוסריות, ערכים ושאיפות.

החוויות שעברו ניצולי השואה, עינויי הגסטאפו, מחנות הריכוז, קריעת משפחות, רעב, קור, רצח ואובדן ערכים וסדר, עיצבו את נפשם כהוויה רב-ממדית, הנעה בין תבוסה לתקומה, בין אמונה לייאוש ובין חירות וחיים להכרח ולמוות. המציאות האלימה והסתמית והשינוי הרדיקלי במבנה הנפשי שנוצר תוך כדי הקיום המתמשך בצלה, כפו על הניצולים מפגש עם גבולות קיומו הממשי של הגוף, ועם גבולות הקיום הרוחני של הנפש. חוויות הסבל, הייאוש ואובדן התקווה נשזרו יחדיו עם חוויות ההישרדות וההיצמדות לחיים, דלים ככל שיהיו.

* פורסם בספר "סיפור קבוצתי - מנחים כותבים על דרכם עם קבוצות". עורכת ראשית: [תמר עיני להמן](#), עורכת שותפה: [רונית שי](#). הוצאת אמציה, 2014.

⁸³ סיפורה של הקבוצה נכתב בגוף ראשון בידי המנחה, דר' רועית דהן. הפרק נכתב בשיתוף דר' ענב קרניאל לאואר, מדריכת טיפול קבוצתי בעמך. קבוצות הקריאה בטקסטים פילוסופיים התקיימו בעמך גוש דן. פרק זה מוקדש באהבה לכל משתתפי קבוצות הקריאה בעמך.

בתנאי מציאות חברתית ופוליטית, שבהם החוק הוא "רצח יהודים"⁸⁴, הרצון האישי להישאר בחיים והניסיון לשאת בסבל אינם ערובה להישרדות. רכיב המזל והשרירותיות, ולא עיקרון השליטה והבחירה העצמית, קובעים במידה רבה את הגורל. לנוכח מציאות אכזרית וחסרת תוכן ומשמעות, אין מקום לחוויית למידה והסתגלות. השינוי מהיר, אינו עקבי ולפיכך אינו צפוי או נתון לשליטה.

כול משתתפי קבוצת הקריאה בטקסטים פילוסופיים, שהתקיימה במועדון עמך, חוו נטישה, אובדן, מוות והתמוטטות של אבני היסוד, המעגנות את האדם ומאפשרות חיים. המלחמה אשר נטלה את חייהם של קורבנות כה רבים, הציבה בעבור אלה ששרדו מציאות חדשה של אובדן ושבר, לצד קיום והמשכיות. החיים והמוות, מה שקיים ומה שנעדר, עיצבו את התנהלותם בעולם והשפיעו על יכולתם לקבל החלטות ולבחור. המתים, כמו יסודות הנפש שעברו טלטלה עזה, נמצאים ביסוד מעשיהם של הניצולים, גם 60 שנה לאחר מכן. הם משפיעים על הערכים ומכלול האמונות שמניעים ומנחים אותם בדרכם האישית והחברתית.

כבת לניצולת שואה, זכורה לי היטב החוויה של היעדר מלים, של חלומות עמומים על הסב שלא חזר מאושוויץ וחוסר היכולת לשאת את דימוי הרגע שבו אמי בת הארבע, נעזבת-ננטשת, עם אחיותיה במנזר. אירועים מסוג זה מפרקים את עולם המושגים ה"נורמטיבי" ואת החוויה הנפשית הלכידה. נדרש כאן מילון מושגים חדש, לפיו נטישה היא הצלת חיים, אהבה ודאגה של הורים לילדיהם פירושה קריעה ופרידה, הגנה משמעותה הפקדה בידי זרים, חינוך לעתיד דורש כניסה לממסד דתי ותרבותי אחר. מבחינתה של אמי, כילדה, אינטימיות הייתה כרוכה בחיים של ניכור, חוסר הבנה בסיסי של התנהגות המבוגרים, דחייה, אובדן אמון, זעם ואשמה.

זה המקום בו עשויה הפילוסופיה לסייע לאדם להתבונן בכאוס, במשקעים הנפשיים של הטראומה, לזהות את החוויות האישיות העמוקות ולסמן את דרכיה הנפתלות של הנפש. השלכת המושגים והתיאוריה על החוויה האישית יוצרת גמישות קוגניטיבית ורגשית, היא מרחיבה את היכולת הנפשית להכיל את המורכבות רבת הסתירות של הקטסטרופה; מאפשרת להגדיל את דרגות השליטה והחופש הפנימי לנוע על הרצף שבין אשמה וכפרה, חיים ומוות, בין הבל ומשמעות.

פילוסופיה וקטסטרופה בטיפול הקבוצתי

הקטסטרופה מעמתת את האדם עם גבולות הנפש ותובעת ממנו התמודדות עם שאלות קיומיות מהותיות. תביעה זו נחוות בעוצמה רבה וההתמודדות עמה מובילה בדרך כלל לשינויים משמעותיים בתפיסת המציאות ובהשקפת העולם. עמדתו של האדם ביחס לחייו והשקפת העולם שלו, הן ביטוי של ההנחות הפילוסופיות שבהן הוא אוהז, לעתים בגלוי ועל פי רוב בסמוי ובאורח בלתי מודע. באופן זה נוצרת זיקה בין פילוסופיה לבין חוויה של אירוע קטסטרופלי.

עדויות לחיים שביסודם מצויה הזיקה פילוסופיה-קטסטרופה ניכרות בשיחה עם כל אדם שחווה קטסטרופה. בשיחה כזאת נחשפות נקודות מבט שונות על אודות משמעות החיים לנוכח החוויה

⁸⁴ בספרה "אייכמן בירושלים, דו"ח על הבנאליות של הרוע", מדגישה חנה ארנדט את היפוך הערכים שנעשה באותה תקופה ושקיבל תוקף של חוק. היא מראה כיצד המילה של הפיהרר הפכה לחוק פוליטי מחייב. ארנדט מצביעה על תופעה זו כבעיה וטוענת שאין לסמוך על מצפון האדם בלבד, שייסייע להשיג הכרעה ראויה בסביבה תרבותית שבה החוק המוסרי הוא מסוג "רצח יהודים". מציאות כזאת משפיעה על הפעילות המצפונית של האדם ומצמצמת את יכולת הבחירה שלו (2).

הטראומטית. אלה תלויות בדרגת העוצמה של החוויה האישית, המקפלת בתוכה את הזיקה פילוסופיה-קטסטרופה.

כך למשל, כותב ז'אן אמרי "מסות יחידות במינן [...] בגלל הליכתן על חבל מפותל מאוד ודק למדי, בין ההגות המופשטת ובין הווידוי האישי (אמרי עצמו הגדיר אותן כ"ווידוי אישי מקוטע הגיגים") (3). לדעתו, החשיבה המופשטת והסבוכה, שנשמכת בין השאר על האידיאליזם הגרמני, מסתבכת אף יותר בשל עוצמת החוויות והרגשות, הנובעות מעינויי הגסטאפו והכליאה במחנות ריכוז נאציים, בהם שנה באושוויץ. אמרי מעיד, באופן רדיקלי ולא מתפשר, על תבוסתה של הרוח האנושית ועל חולשתו של איש הרוח, האינטלקטואל, לנוכח הזוועה באושוויץ.

במסה "בגבולות הרוח האנושית", הוא מתאר כיצד תבונתו, שהייתה ספוגה בערכים פילוסופיים, לא סייעה לו ברגעי העינויים, הרעב הגדול וחיי היומיום במחנה. למעשה, היא אף הכשילה אותו והחלישה אותו בהשוואה לאחרים במחנה. לא רק הסבל הפיסי וההשפלה הרגשית שנכפו עליו מבחוץ שינו את מהלך חייו ואמונותיו, אלא גם האכזבה הפנימית העמוקה מעולם תוכן שהיה כה נהיר לו ושממנו שאב את מחוזות קיומו. המציאות, לדבריו, כפתה את עצמה על הרוח, וזו ביטלה את עצמה ונתקלה בגבולותיה. מושג החרیגה מגבולות הקיום הממשי נעשה עקר, ריק מתוכן, חסר סיכוי וזול (3).

עדות נוספת לחוויות עמוקות של אדם "שאינן לו להפסיד כלום חוץ מחייו העירומים עד גיחוך" מגיעה מפיו של ד"ר ויקטור פרנקל⁸⁵. הוא, אסיר מספר 119104, חפר חפירות והניח מסילות לקווי הרכבת. הקולות הגסים, הצרחניים והקללות שנעשו לאוצר המלים הרווח במחנה, מחקו באחת את כל חייו הקודמים. עינויי היומיום הקהו את רגשותיו. ואולם, לדבריו, "חרף הפרימיטיביות הגופנית והנפשית שהייתה טבועה בהכרח בחיים במחנה ריכוז, היה מקום להעמקת חיי הרוח" (4). מול הוויית הסבל וכוחות הרשע דבק פרנקל בישותו ובחיי הפנימיים, מתוך אופטימיות שהייתה טבועה בו ושלטה ברגשותיו אף במצבים הנואשים ביותר. אלה חיזקו אותו לנוכח תלאות המחנה וניצבו כנגד "חידלון התקווה של המוות" הקרב ובא. השמירה על חירותו הרוחנית והדרך שבה נשא את סבלו, העמיקו את משמעות חייו (4).

חוויותיהם של ז'אן אמרי וד"ר ויקטור פרנקל מסמנות את קצותיהם של הצירים אמונה, אופטימיות, חירות וחיים מול ייאוש וחוסר אונים, פסימיות, הכרח ומוות. אלה מהווים תשתית לרשת מורכבת של הקשרים קוגניטיביים ורגשיים, שדרכה אפשר להתבונן במשקעים הנפשיים של הטראומה.

השינוי הטראומטי, כמאורע חד פעמי (או מתמשך), מלווה את בחירות האדם ומשפיע עליהן. מאורעות החיים שלאחר הקטסטרופה מספקים הזדמנויות נוספות למפגש עמה ומעצבים יחד את זהות האדם, אופיו וחיו. בעבור הניצולים, החלק המרכזי בטראומת השואה היה הרס ואובדן של כל מערכות השיוך באחת: הקהילה, קבוצת השווים והמשפחה. אנשים אלה הפכו בודדים, מבודדים, מנוכרים ולא שייכים.

דיון בטקסטים פילוסופיים בקבוצה עשוי לספק החזקה חברתית-קהילתית, רכיבים של זהות קולקטיבית ושייכות מחודשת לקבוצה ולאנושות. בכך עשוי השיח הפילוסופי בקבוצה לתרום לשיקומו וריפוי של העצמי הפגוע והמרוסק של הניצולים. בקבוצה אפשר ליצור מחדש את תחושת

⁸⁵ ויקטור פרנקל מפתח לאחר המלחמה את תורת הלוגותרפיה, שיסודותיה טמונים, בין השאר, בפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית (4).

הביטחון והעצמאות, תוך היקשרות ותלות הדדית באחרים. קבוצת השווים (קורבנות של אותה טראומה) עוזרת לבנות תחושת שייכות. השיתוף ההדדי בהתנסויות הטראומטיות מהעבר מאפשר הבנה הדדית טובה יותר, שמצמיחה כוחות חדשים. אלה מאפשרים לשאת את כאבי הטראומה והאובדן. בקבוצה אפשר גם להתווכח, לבטא טווח רחב של רגשות, לעבד את החוויה דרך הטקסטים ובאמצעות דיאלוג.

בבוא העת, לא מייד לאחר הקטסטרופה, עשוי הדיון בתכנים פילוסופיים לספק פרספקטיבות להתבוננות על האירוע הדרמטי ועל ההתרחשויות שנקשרו אליו. הפילוסופיה מאפשרת לגעת בחוויות קיומיות כמו חרדה, בחירה, חירות, הכרח ומוות, שאין אפשרות או יכולת לתת עליהן את הדעת בחיי היומיום. המשתתפים יכולים לגולל את סיפור חייהם מתוך דיאלוג ביקורתי עם הטקסטים הפילוסופיים, תוך אימוץ ערכים כלליים או שלילתם.⁸⁶

תהליך זה מזמין את המשתתף להתבונן מחדש על כוחות המציאות ולבדוק את האופן בו הם משפיעים על רגשותיו, הכרעותיו ובחירותיו בפועל. הוא יכול לבחון את מרחב החירויות הנתון לו בחייו האישיים שלאחר הקטסטרופה ולהבין שביכולתו להשפיע עליו. המפגש האישי, בין הפרט לטקסט הפילוסופי, מקבל ממד משמעותי נוסף, כאשר הוא מתרחש בקבוצה. התהליך הקבוצתי מאפשר עבודה אישית ואינטראקציה בין-אישית ובכך פותח למשתתפים אופק למידה רחב ומגוון. זיגמונד היינריך פוקס, הוגה האנליזה הקבוצתית, חשב על הקבוצה כ"מטריקס". מקורו של המושג "מטריקס" (matrix) הינו בשורש mater (בלטינית: רחם, מקום יוצר או מקום שבו נוצר דבר חדש). לתפיסתו של פוקס, הקבוצה יוצרת את היחיד וגם משמשת לו רקע. המשחק בין הרקע (כיוצר-מוליד) לבין הדמות (האדם הנוצר, היצירה) מהווה אבן פינה במחשבתו של המטפל הקבוצתי. הקבוצה היא תבנית, מרחב מעצב, המאפשר התפתחות וצמיחה (6).

סיפורה של הקבוצה

המשתתפים, ניצולי שואה, הגיעו לקבוצת קריאה מודרכת בטקסטים פילוסופיים במועדון "עמד". הפגישות נערכו לאורך כשנה, אחת לשבוע, במשך שעה וחצי. העבודה בקבוצה כללה קריאה בטקסטים פילוסופיים שניתנו למשתתפים בתחילת כל מפגש. אלה שימשו כמקור וכבסיס לדיונים תוכניים על הטקסט, וכגירוי ומענה לעבודה דינאמית בקבוצה ולבעיות הקיומיות של משתתפיה. הטקסטים הפילוסופיים נבחרו בהתאם להתפתחות השיחה בקבוצה ובהתייחס להיבטים הפסיכולוגיים של אוכלוסיית היעד: משתתפים פוסט-טראומטיים, ניצולי שואה, בגיל השלישי. המפגשים הקבוצתיים נפתחו בדרך כלל בשיחה שהתפתחה מתוך עולמם האישי של המשתתפים, תוך שהם מתייחסים למפגש הקודם באמצעות מחשבות, אסוציאציות, חלומות וכדומה. המעבר לקריאה בטקסט הנתון נעשה מתוך שיחת הפתיחה, כאשר מתנדב או מתנדבת מבין המשתתפים החלו בקריאה שהופסקה בהתערבותי. בתחילה התמקדה השיחה בהבנת הנקרא ובהבהרת התוכן הפילוסופי. שלב זה של השיחה התאפיין בדיון רציונאלי וקוגניטיבי, שאפשר מרחק מהחוויה האישית. ככל שהשיחה התפתחה והעמיקה, כך החל להיווצר קשר בין התכנים הפילוסופיים

⁸⁶ בספרה "ספרותרפיה, ספרות חינוך ובריאות הנפש", מדגישה דבורה קובובי את היכולת לאתר, לבחון ולשנות השקפות ואמונות שגויות ומזיקות לאיכות חייו של המטופל באמצעות העבודה עם היצירה (5).

לחוויותיהם הרגשיות של המשתתפים. הרלוונטיות של הפילוסופיה לחייהם האישיים נחשפה בקצב שהתאים להם ובכך נשמרה תחושת השליטה על התהליך האישי והקבוצתי⁸⁷.

בין הצללים

המפגש הראשון נפתח עם "משל המערה" של אפלטון, אבי הפילוסופיה המערבית⁸⁸. משל זה, המתאר את מסעו של אדם בדרך לחקירת האמת החיצונית והפנימית שלו, מזמין את המשתתפים למסע פנימי משלהם. באמצעות המשל ניתן לקיים דיון קוגניטיבי אוניברסאלי, ובמקביל לגעת בחוויות רגשיות, באופן שמאפשר לבדוק את מקור האסוציאציות של חברי הקבוצה ואת מידת הנכונות של המשתתפים לחקירה עצמית, לחוויה של בחירה, למידה ושינוי. אלה מתאימים למאפיינים של שלב ההיכרות בקבוצה, שבו המשתתפים מחפשים את המשותף ויוצרים את תחושת הביטחון והאמון הבסיסי בין חברי הקבוצה.

"תאר לך בני אדם השוכנים מתחת לפני האדמה במעין מערה... בתוכה הם אסורים מילדותם, כבולים בשוקיהם וצוואריהם, עד שאין בידם לשנות מקומם" (7). במלים אלה מזמין אפלטון את הקורא להפעיל את הדמיון והנפש. בקבוצה, הזמנה זו ותיאור האסירים במערה, מעוררים אסוציאציות הקשורות למצבים של סגירות נפשית ופיסית. הדיאלוג בקבוצה, שהחל בקריאה מהטקסט, עורר עד מהרה שאלות והעלה חוויות אישיות. חלק מהמשתתפים תארו את ה"כבלים" שלהם והביעו רצון עז לפרוץ אותם.

אלי, גבר נאה ואסתטי אומר: "לאדם יש חלל פנימי והוא יכול לצאת ולראות את האור, האור מאפשר לו חיים, אם רק יעז לשכוח". שוש, אישה שקטה ונעימת הליכות, מספרת על האור שהיה בביתה לפני המלחמה, אור של מסורת ויהדות שאותם זנחה בתום המלחמה. רבקה, צעירת המשתתפים, מצטרפת לשיחה: "גם אני מרגישה שהמערה היא כמו בית. יש לה פתח גדול שדרכו נכנס האור וכשמגיעים לפתחה רואים אופק רחב ולא רק אלומה צרה". שוש מתבוננת בה בחיוך עצוב ואומרת: "אני מתגעגעת לבית שלפני המלחמה".

לעומתם, משתתפים אחרים מתריעים על הסכנות האורבות בדרך מהחושך, מפנים המערה, אל האור שנגלה מפתחה. עירית, אישה צנומה בעלת עיניים גדולות, מדווחת על רגשות פחד וקטסטרופה: "המערה היא כמו המרתף שבו התחבאתי, היא סוגרת עליי, אני מרגישה מחנק". אני מבינה שהמערה מייצגת בשבילה ובשביל הקבוצה תנאים שנכפים על האדם ושאינו יכולתו לשנותם. אלה תנאים קבועים, שקשה להיחלץ מהם. עירית ממשיכה ומספרת שהייתה בת שנתיים בפרוץ המלחמה: "אין לי זכרון מימי המחבוא, רק תחושות פיסיות של סגירות וחרדה ממקומות חשוכים". עדנה אומרת בנמרצות ש'התנאים הפיסיים משפיעים על התנאים הרגשיים כך דחפו גם את העם הגרמני אל החושך ושם אמרו להם שאחרים הם זבל ואפשר להרוג אותם".

אני מרגישה שהקבוצה מביעה תקווה להשתחרר מהכבלים, כאן במרחב החדש, אך גם מביעה תסכול ופחד. הקבוצה בודקת אם כדאי "לצאת מהמערה", להשתחרר ולהיחשף לדעות חדשות ולשינויים. אצל יוצאי השואה שאלות אלה נחוות כקיומיות ונקשרות לאופן שבו שרדו את השואה

⁸⁷ במהלך העבודה אפשר להצביע, באופן סכמטי, על מספר שלבים: בשלב הראשון הדיון נעשה סביב התוכן הפילוסופי במטרה להבינו. בשלב השני, הדיון נסב סביב דעתם של המשתתפים על הטקסט. בשלב השלישי נעשית פניה אל רגשותיהם של חברי הקבוצה ביחס לעמדה המובעת בטקסט. בשלב הרביעי התנהל בקבוצה רב-שיח שנוע, על פי צורכי הקבוצה, על הציר שבין התיאוריה לבין החוויות האישיות. עם הזמן הקבוצה למדה לעבור בעצמה בין השלבים, ולעתים המעבר מהקריאה בטקסט לחוויות האישיות היה מהיר מאוד.

⁸⁸ בחירת הטקסטים נעשתה, בין השאר, בהתאם לשלב ההתפתחותי של הקבוצה ומאפייניו הרגשיים. הטקסט עצמו השפיע מעגלית על הדינאמיקה הרגשית בקבוצה.

ושיקמו את חייהם לאחריה. במקביל, אם כן, לתוכן השיחה, אני מרגישה שהחוויה בקבוצה נעה בין נוחות וחמימות לבין תוקפנות ופחד מסכנה.

אני נדהמת מהאופן שבו הטקסטים הפילוסופיים מתעוררים לחיים בחדר, מקבלים ממד ונפח מתוך המציאות והחיים עצמם. לא עוד דיון קוגניטיבי בלבד, אלא תחושת שיתוף רגשי והזדהות.

אריסטו כתב שהלמידה היא הגדולה שבהנאות, לא רק לפילוסופים, אלא למין האנושי כולו. לדבריו, גם אדם בעל יכולות למידה נמוכות עשוי להפיק הנאה מתהליך הלמידה, שיש בו מפגש עם החדש והלא-מוכר, לצד איסוף של משמעויות וביטוי עמוק של רגשות. אריסטו מתייחס לתהליך החינוכי כתהליך של "טיהור" הנפש ושחרורה מרגשי פחד ורחמים. הוא טוען שעל היצירה לבטא מגוון רחב של רגשות ובכך לתת מענה לנטיותיו השונות של הקורא, המאזין או הצופה (8).

לדבריו, ליצירה (ובפרט שירה, מוסיקה וטרגדיה) יש השפעה קתרטית על הנפש. היא מעוררת מערך מורכב של תגובות נפשיות, שיסודן בתהליכים, אמונות ולבטים עמוקים של הנפש. אלה פעילים בפגישה עם הטקסט ולאחריה, באופן המאפשר שחרור, הקלה ועונג⁸⁹.

למשתתפים שחוו אירוע טראומטי, הטקסט הפילוסופי הוא, בין השאר, אמצעי לקתרזיס, לשחרור הנפש ולהפקת הנאה. הקריאה בטקסט הפילוסופי פותחת לקורא עולם מושגים חדש, שעמו הוא יכול לבוא במשא ומתן פנימי. בתיווכו של הטקסט, הקורא פוגש רעיונות מופשטים ורמת ההזדהות שלו נעשית משמעותית במיוחד, כאשר מתעוררת אצלו תגובה רגשית חזקה של הסכמה או אי הסכמה עמם. ההזדהות היא השלב הראשון הדרוש בתהליך האינטראקציה הדינאמי, שבין הקורא לבין הטקסט. תהליכי ההזדהות וההשלכה שבאה בעקבותיה מעצימים את התרחשותו של תהליך הקתרזיס ומאפשרים להשיג תובנות חדשות ומודעות עצמית.

הוגי הביבליותרפיה מתארים את הקתרזיס כשיאו של התהליך שהתרחש בין הקורא לטקסט ובו מגיע האדם לתובנה המבוססת על גילוי עצמי (10). עם זאת, נטען ששלב זה מהווה רובד נוסף ומרכזי בעבודה הקבוצתית. באופן זה עולות בקבוצה אסוציאציות סביב סוגיית חזרתו של האסיר המשוחרר אל המערה. המשתתפים מתארים את העלייה לארץ ישראל לאחר השואה. החברה הישראלית לא רצתה לשמוע את האמת על זוועות המלחמה ולא האמינה לסיפורי הניצולים. נדרשו להם שלושים שנה, כדי להתחיל לספר את סיפורם בסביבה בטוחה. נראה שבקבוצה, בניגוד לחברה הישראלית, נוצרת אווירה בטוחה ואינטימית, שבה יכולים המשתתפים לחשוף את התסכול והכעסים שלהם על הדה-לגיטימציה ועל חוסר היכולת של החברה להכיל אותם ולהאמין לסיפוריהם. הם מבינים שהאמת הפנימית שלהם לא התיישבה עם המציאות שלאחר המלחמה. הם דנים בצורך שלהם בשינוי ובהתפתחות, ובקושי שלהם לבצע אותם הלכה למעשה.

בתיה, אישה נאה, אומרת: "אני מתמלאת תקווה מעצם חקירת האמת הפנימית שלי ומבינה כעת, עם קריאת המשל, שהתפקיד שלי לאחר השואה הוא לחזור ולספר את האמת על זוועות המלחמה ולהתריע מפני הישנות התופעה והאירועים של אז." עירית מזכירה לקבוצה שהוחבאה בחדר חשוך וקטן: "אינני זוכרת את אירועי המלחמה, מכיוון שהייתי בת שנתיים. ההתמודדות שלי קשה, יש

⁸⁹ הפילוסוף האנגלי דייוויד רוס מייחס שלושה יסודות עיקריים לתהליך "טיהור" הנפש האריסטוטלי. הוא טוען שאריסטו מייחס לשפה כוח מרפא. לדבריו, מטרתה של היצירה הקתרטית היא שיפור אופיו ותכונותיו של האדם. לפגישה עם היצירה הקתרטית נלווית הנאה מיוחדת שנובעת מעצם תהליך שחרור הנפש מרגשות קשים של פחד ורחמים. לטענתו, משמעותו של תהליך זה אינה סילוק רגשות אלה, אלא הפחתה בעוצמתם ושליטה עליהם (9).

לי תופעות גופניות, חסרות הסבר הגיוני. אני חיה בצל החלל והיעדר האמת האישית והמשפחתית שלי, אינני יודעת דבר על עצמי, אני חיה בין חושך לאור, בין צללים למציאות." רבקה מצטרפת: "גדלתי בארץ, הוריי היגרו לפני המלחמה. תמיד הרגשתי שמסתירים ממני משהו, מעולם לא דיברו על ה"אמת" שנתרה בגולה, על המשפחה שנספתה, על השפה והתרבות שנתרו מאחור." עולה על דעתי שהמשתתפים מטילים ספק בעצם הצורך בשאיפה אל האמת, המאפיינת את החקירה הפילוסופית. נראה שדווקא הוויתור על האמת ו/או היכולת להמעיט בערכה, הם שאפשרו את החיים שלאחר המלחמה. אני שואלת אם הם יכולים לוותר על ה"אמת", האם בקבוצה אפשר יהיה להסיר, ולו במעט, את המעטפת.

האפשרות שניתנה לקבוצה לבטא באופן חופשי עמדות שונות מול ה"אמת" בטקסט, יצרה פתח לדיון על העמדות האישיות של חבריה, על מצע של ביטחון ואמון, ההכרחיים לעבודה בקבוצה. חברי הקבוצה למדו להכיר את המורכבות הכרוכה בבירור שאלת ה"אמת", כמו גם את המורכבות הרגשית ביחס אליה, והתאפשר להם להשוות את מצבם האישי ביחס למצבם של משתתפים אחרים. באופן זה, המפגש בין אמיתות סותרות בחייהם הפרטיים, כמו האמת על יהודים, גרמנים, ניצולים, על לזכור ולא להזכיר ועוד, יכול היה לבוא לידי ביטוי ולקבל הכרה.

בקרב נפגעי קטסטרופה בכלל וניצולי שואה בפרט, נודעת חשיבות רבה לפגישה עם הזולת, שנתפס תחילה כדומה וכשותף לאירועים, שהיו חזקים מכוח הסבל האנושי. הדמיון הראשוני והפשוט הזה, שאמור להתבטל דיאלקטית במשך המפגשים, משמש יסוד לתחושה של הבנה הדדית ואמפתיה לחוויותיו ולרגשותיו של הזולת הדומה.

לפי פוקס, האדם מתוודע לעצמו באמצעות ההשפעה שיש לו על אחרים, ודרך האופן בו הם תופסים אותו. הוא נוכח לדעת כי לאחרים יש קשיים וחולשות דומים לאלה שלו וההכרה הזו היא גורם מטפל, מרגיע ומחזק. המודחק הופך להיות אפשרי יותר לזיהוי, כאשר מבחינים בו קודם אצל הזולת.

הרגשתי שבתהליך זה, לא האמת המוחלטת והשגתה היא מטרת השיח, אלא עצם הדיאלוג על אודותיה. הימצאות האמת, או היעדרה, מהוות יסוד מארגן משמעותי של החיים החברתיים והפסיכולוגיים של כל אחד מחברי הקבוצה.

חירות והכרח

בעקבות השיחה שנערכה בקבוצה על האמת נחשף רכיב ההכרח בחיי חבריה. בתיה אומרת שיגילוי האמת במחנה, לא היה בו אור, לא היה בו שחרור, אף אדם לא היה אדון לגורלו, גם היום, בגילנו המתקדם, המחלות והאובדן אינם נתונים בידינו." אבי, גבר נמוך קומה ומהיר מחשבה, מתפרץ לדבריה: "אסור לך לחשוב ככה, צריך לשמוח שנשארנו בחיים." אלי מצטרף: "אתה אופטימי וזה יפה, אבל אני מתנגד לכל פולחן השואה שנהיה בארץ, אף אחד לא יכול להבין איך בגיל שבע עשרה חרב עליי עולמי." מישה, שעד עתה מיעט לדבר, אומר: "אני עם בתיה, במלחמה עשיתי דברים שלא האמנתי שאני מסוגל להם, נאלצתי לגנוב ולהסתיר תפוחי אדמה כדי לאכול אותם ככה, עם האדמה." "נכון", מסכימה שוש, "גם אני עשיתי מעשים שלא ייעשו בתנאים נורמליים."

הרגשתי סחרחורת, אובדן שליטה, חוויות החיים בתנאי מחיה מצומצמים נחו גם כצמצום פנימי, ככיווץ לנוכח מציאות החוסמת את האפשרויות לבחור. חשבתי שזאת תגובה לתכני השיחה וגם לשלב ההתפתחותי של הקבוצה. המעבר מדיאלוג סביב נושאים כלליים ומשותפים, המלווה בתחושת לכידות, לעבר דיאלוג שיש בו ביטוי אישי, המדגיש את השונות בין המשתתפים, מעורר קונפליקטים ורגשות חרדה בקבוצה, כמו גם אצל המטפל. בחדר התעוררה שאלה סמויה ביחס לאקלים החברתי בקבוצה: האם גם כאן יחוו את ההכרח, או אולי יתאפשר מרחב, שבו אפשר לפתור קונפליקטים ולהשיג חירות ושליטה?

על רקע זה החלטתי להמשיך את התהליך הקבוצתי עם טקסטים של הפילוסופים ז'אן פול סארטר וסרן קירקגור. הוגים אלה מייצגים את התפיסה האקזיסטנציאלית. לדבריהם, הדיון באמת, כמהות כללית הקודמת לקיום, יוצר תפיסה נוקשה וקבועה של טבע האדם ואינו מאפשר קיום דינאמי ופתוח לשינויים, על רקע אירועי חיים קונקרטיים. לטעמם, קיום האדם קודם למהות. בראשית קיים האדם ורק אחר כך הוא יוצר הגדרות.

הרגשתי שעמדה פילוסופית זו עשויה לפתוח פרספקטיבה נוספת להתבוננות על המקום שבו נהרסה כל מהות ונרמס כל ערך, ועל הבנייה מחדש בחיים שלאחר השואה. לפי ההוגים האקזיסטנציאליים, האדם הוא חירות, הוא מה שיעשה מעצמו על ידי בחירות חוזרות ונשנות בחייו. הוא אחראי לכל מעשיו וכדי להפוך להיות הוא, עליו להיות אותנטי ומשחרר מדעות קדומות, מעברו ומנחמות מטאפיסיות. ההיפוך שעושים סארטר וקירקגור ביחס מהות-קיום חושף פן אחר של היחסים פרט-זולת-חברה, שבהם האחריות ליצירת ההגדרות והיחסים ההדדיים חלה על כל פרט בנפרד, ולא על אל או ריבון כזה או אחר. לפי עמדה זו, מי שמתווה את הבחירה או הסיטואציה הקונקרטית אינו קודם לרגע התהוותה. "האדם ננטש" ועול הבחירה ועיצובה של האנושות מוטל על כתפיו בלבד. יחד עם זאת, משנה זו מעמתת את הפרט עם יכולותיו ומרחיבה את חירותו עד גבול העלול לאיים על עצם קיומו ועל אפשרות התהלכותו בעולם. האדם אינו יכול לחיות בחרדה מתמדת ואינו חופשי לקיים את בחירותיו בכל סיטואציה נתונה. האמנתי שציר החירות, שקצהו האחד הוא הכרח והיעדר חירות וקצהו האחר הוא חירות מלאה, יקבל ממד נוסף בקבוצה, גם באמצעות הטקסט "הדיאלקטיקה של האדון והעבד" של הפילוסוף גיאורג וילהלם פרידריך הגל. הוא גורס שהחירות היא מידת יכולתו של האדם לגבור על התנאים שמתנים אותו⁹⁰.

האדם, לפי הגל, חופשי כאשר הוא מתגבר על יצריו הטבעיים ועל תנאי המציאות שקובעים את התנהגותו. במצבים מסוימים, עלולים אלה לקבע את אופן התנהלותו בעולם ולייצר מציאות של היעדר חירות. על האדם, לפי הגל, להתאמץ כדי לעלות בדרגות החירות, עליו לבוא במגע עם הזולת ועם החברה ולכלול את אפשרות קיומם של אירועים הכרחיים (או בלתי צפויים) בעולם, בשיקולים

⁹⁰ "הדיאלקטיקה של האדון והעבד" הוא פרק מתוך ספרו של גיאורג וילהלם פרידריך הגל "הפנומנולוגיה של הרוח". הגל, פילוסוף גרמני, ממייסדי האידיאליזם הגרמני ומחשובי ההוגים בעידן הנאורות. היה לאחד מההוגים המשפיעים על הפילוסופיה המערבית במאה ה-19. בפרק זה הוא מתאר, בין השאר, את תהליך התפתחות האדם (והציביליזציה) תוך כדי מאבק להכרה בסובייקטיביות של כל פרט. האדם נעשה לסובייקט תוך כדי מפגש עם הזולת ועם העולם החיצוני. על פי תפיסה זו, אין מדובר בהתפתחות ליניארית מהווייה אחת אל הווייה אחרת שונה ממנה (או באינטגרציה בין רכיבים שונים של הנפש), אלא בהתפתחות שבה התופעות חושפות את עצמן מתוך שלב קודם נתון. זהו פיתוח עצמי שבו התנאים לכל שלב מצויים כבר בשלב הקודם ומחוללים את השינוי והמעבר אל הווייה חדשה. כך נוצרת התפתחות שבה ההווייה הקודמת מהווה יסוד, "מומנט", בהווייה חדשה. השינוי מתרחש בנפש ואלמנטים ראשוניים אינם רק מתבטלים, אלא גם משתמרים ומתעלים לכדי הווייה מפותחת יותר, כלומר מתבטלים באורח דיאלקטי. בתהליך זה האדם מכיר את עצמו באמצעות הזולת בחברה, הוא מקבל תוקף לסובייקטיביות שלו ומעניק תוקף לסובייקטיביות של זולתו. רק כאשר מתקיימת הכרה הדדית ושווה משיגים בני האדם את התוקף האובייקטיבי לסובייקטיביות של עצמם, כלומר במושגים של פרויד, מממשים עצמם כבני אדם בוגרים בעלי אגו עצמאי, אוטונומי. התכנים של הטקסט באים לידי ביטוי בתהליך הקבוצתי עצמו (11).

הקודמים למעשיו. הטקסט של הגל, בניגוד לזה של סארטר, חושף תהליך של התפתחות, שבו האדם מממש את חירותו תוך כדי מאבק מתמיד בעולם החיצוני לו, ברצונותיו הטבעיים ומתוך יחסיו עם הזולת.

לפי הטקסט של סארטר, אותו קראנו בקבוצה, "האקסיסטנציאליזם הוא הומניזם", גורלו של האדם אינו נקבע על ידי עברו ובאופן עקרוני, הוא יכול לבחור את בחירותיו וליצור את עצמו מחדש (12). טענה זו מאפשרת לעירית המשגה אחרת למהלך חייה. היא מספרת שאינה זוכרת את עברה, שכן הייתה ילדה קטנה בשואה: "עם סיום המלחמה נותרתי לבדי, ללא משפחה וללא ידיעה ברורה על ההיסטוריה האישית והמשפחתית שלי. מצא חן בעיניי, שסארטר כותב שהאדם הוא היוצר של חייו, ככה אני מבינה שיצרתי את עצמי מחדש ללא היסטוריה." עירית מבינה שחלק מקשייה לאורך החיים נקשר ליצירה עצמית זאת. נראה שהטקסט אפשר לה להמשיג חלק משמעותי של חייה, הציג בפניה אפשרות לקיום משמעותי, שאינו אובססיבי ביחס לעברו ואף חיבר אותה ליסוד הכוח האישית שלה ולא רק לחולשותיה ובדידותה. היא התחברה לכוח היצירה שבתוכה.

בשלבם מתקדמים של העבודה הקבוצתית הרגשתי שהדילמה לגבי בחירת הטקסטים נקשרת בשאלת עירור הכאב והחזרה אל חוויית הטראומה. טקסטים פילוסופיים שעוסקים בבחירה, חירות ואחריות עשויים להציע פרספקטיבות חדשות להתמודדות פנימית ולשמש בסיס להקשרים קוגניטיביים, רגשיים ומוסריים ובכך לקדם את האינטימיות והחקירה האישית. בה בעת הם עלולים לשמש קטליזאטור לכאב. הסיפורים האישיים של משתתפים ניצולי שואה שזורים בזכרונות טראומטיים, שחלקם נדחק וחלקם נחשף. הטקסטים עלולים להפר את האיזון שבין תחושה של ביטחון לבין תחושות הטראומה, קרי צמצום ופלישה, ובכך לעורר רגשות של אימה, חוסר ישע ובושה, העלולים לרפות את ידי המשתתפים.

הרגשתי צורך להגן עליהם ועל עצמי מהכאב העז ומנוכחות העבר. למדתי עם הקבוצה לווסת את הסיפורים האישיים באמצעות קריאה בטקסט ומעבר לדיון שכלתני. התנועה הזאת אפשרה לצמצם את הפער הקיים בין חירות להכרח, ובין ייאוש לאמונה. הקבוצה למדה לשלוט בעצמה באמצעות המעברים בין הרבדים בשיחה. כך התאפשר למשתתפים ללמוד כיצד להתמודד עם חוויות קיומיות ועם תחושות של תלות, חוסר אונים וחרדה מהמוות המתקרב.

נראה היה שהקריאה בטקסט הפילוסופי אינה כופה על המשתתפים לשקוע בתהליך הקתרזיס או להשתתף בשיחה הקבוצתית. התגובה הראשונה לטקסט הפילוסופי מתרחשת במישור הקוגניטיבי ומתבטאת ברצון לדעת ולהבין את הכתוב. דבר זה מאפשר לקורא שליטה, שעשויה לעזור לו להתבונן בעצמו ובקבוצה, מתוך העמדה הרצויה לו. בכך מתרחשת הבנייה חוזרת של כוח, הטקסט הפילוסופי מעניק ידע, מאפשר את הנגיעה ברגשות ואת הביטוי של הכאב, הייאוש והתקווה.

בתיא מספרת בקול קר וחד: "אמי, אחי ואני, יחד עם אנשים נוספים מהעיירה, ברחנו מהגרמנים אל היערות. הגענו לצומת דרכים והיה עלינו להחליט לאיזה כיוון לפנות, הבחירה לא נבעה מחירות ולא קדמו לה שיקולים לוגיים." היא קמה, נעמדת בפיסוק, רוקעת ברגליה ואומרת: "זה היה רגע של הכרעה לחיים או למוות. אלה שפנו שמאלה נתפסו ונהרגו ואלה שפנו ימינה, ניצלו." צמרמורת חולפת בחברי הקבוצה. אמנון, גבר צנום, אמן בנפשו, מוסיף: "גם אני ברחתי עם אמי ושני אחיי. רצתי בראש הטור ואמי, שהייתה מאחורי, נהרגה מכדורי הגרמנים."

אני אומרת שהבחירה, מצומצמת ככל שהתאפשרה, הייתה לחיים ולמוות. נראה, שהגורל והאויב, ולא הם עצמם, קבעו את גורלם. עדנה מסכימה עמי: "אנחנו עמדנו בשורה בעירה ואנשים סביבי נפלו ומתו, אינני מבינה מדוע אני חיה והם מתים, זה מציק לי עד היום, כל חיי השתדלתי לבחור בחירות שיצדיקו את חיי". בקבוצה משתררות דממה ותחושה של שותפות גורל. אני מרגישה צורך עז לחזור להווה ושואלת, האם גם אחרים מרגישים שהבחירות של היום מושפעות מחוסר היכולת לבחור בעת ההיא.

השאלה מעוררת מחדש את השיח. רחל: "אני חייבת לתפוס את הרגע, אני מרגישה שאם לא אפעל מייד, אפספס ולא אשיג דבר. הצורך להחליט באופן מידי מכביד עליי היום. ברגעים קריטיים בשואה, ההחלטה המיידית לפעול הצילה את חיי. חוסר היכולת להשהות החלטה מלווה אותי עד היום". אבי: "גם אני טוטאלי בבחירה שלי. אם וכאשר אני בוחר, אני נאחז בבחירתי עד הסוף. הטוטאליות אפיינה את הבחירות שלי עם סיום המלחמה. היה עליי לבחור בחיים או במוות. בחרתי בחיים והדחקתי את המוות. אלה שלא בחרו בחיים השתגעו או התאבדו. הם בחרו במוות".

בחדר מתעורר כעס על עמדתו של סארטר בדבר החירות המוחלטת של האדם. בנסיבות בהן שדה האפשרויות מצטמצם עד כדי אובדן החיים עצמם, אין מקום לחירות ולבחירה חופשית. אני מעריכה את האומץ שלהם לבקר טקסט פילוסופי. הפילוסוף התקבל כקול נוסף בתוך הדיאלוג התוך-אישי והבין-אישי שלהם²¹. אני חשה שזה הרגע הנכון לעבור לטקסט של הגל. אני לא רוצה שכל אחד יסתגר בכורח הפנימי שלו, אלא שהתהליך הקבוצתי יתפתח והמרחב הפנימי של המשתתפים יגדל. אני סבורה שהטקסט של הגל יאפשר לגשר על הקוטביות שבין הכרח לחירות, בין העולם הפנימי לבין המציאות, ויכוון לחקירה שתבחן את תפקיד הזולת בהתפתחות האישית. ואכן, אלי אומר: "הטקסט של הגל עזר לי להבין דברים חדשים. אני מבין שבדברים מסוימים אני עדיין עבד ובדברים אחרים, אדון. עליי להשקיע מאמצים כדי להמשיך להשתחרר". בתיה מוסיפה: "חופש מוחלט הוא אוטופיה, יש דרגות או רמות של חירות. העמדה הזאת מקלה עליי את עול המאבקים הפנימיים". שוש פונה אליה: "אני מבינה אותך. כשהסתיימה המלחמה ועלינו ארצה, ניסו למחוק לי את העבר, כעת אני מבינה שיש דברים שאני לא רוצה להשתחרר מהם. העבר ומתו הם חלק מחיי, ואני מנסה למצוא את החופש שלי ביומיום, בהתמודדות מתמדת".

רחל מספרת בעצב: "לפני השואה הוריי נהגו לבטל את בחירותיי. הם שכנעו אותי לקבל את עמדתם ולעשות כרצונם. הרגשתי שהטילו עליי ייעוד, לעזור לזולת, אך לא היה בכך די כדי לשרוד את השואה. בשואה היה עליי לבחור ובמהירות. היום אני מרגישה שהייעוד הזה מקשה על יחסי בעבודה ובבית. אני מרגישה שהעומס הרב בעבודה נוטל ממני את מרבית כוחותיי ומצמצם את זמן האיכות שאותו הייתי רוצה לבלות עם עצמי ועם משפחתי. לאור השיחה ולאחר הקריאה בטקסטים של סארטר והגל, אני מבינה שאין בייעוד הזה כדי להגדיר את אישיותי עד הסוף". קולה נעשה נמרץ יותר: "התחלתי להאציל סמכויות בעבודה, להשהות קבלת החלטות וכך מתאפשר לי לחזור ערנית ולא ממוטטת אל בני משפחתי". אני אומרת: "אני מרגישה שהשינוי שחל בתפיסתך את הייעוד שלך, מקל עלייך מבחינה רגשית ופיסית, ומאפשר לך חופש תנועה גדול יותר במערכות היחסים שלך בעבודה ובבית". אבי מצטרף: "אני מנסה להיות פחות טוטאלי, להקשיב גם לילדי ולנכדיי. הבנתי לפתע, שלא כל בחירה היא בחיים או במוות, יש בחירות קטנות של שגרה ויש בחירות דרמטיות של חיים ומוות".

²¹ על הטקסט כקול נוסף בתוך הקבוצה ראה (13).

בקבוצה הורגשו דרגות חירות גדלות והולכות. המשתתפים העזו לשתף בחוויותיהם העמוקות ביותר, תוך הקשבה והזדהות. גם מערכת היחסים הבין-אישית התפתחה, הצורך בזולת קיבל הכרה וכך גם היכולת לאפשר לאחרים להיות שותפים בקבלת החלטות (דבר זה חשוב, בפרט לנוכח גילם המתקדם והצורך ההולך וגדל שלהם בתמיכה ובעזרה של המשפחה ולעתים של עובדים זרים).

בין כפירה לאמונה

לאורך כל השיחות, בפרט אלה שעסקו בטקסט של קירקגור, "עקידת יצחק", מתוך "חיל ורעדה", חזרה ועלתה שאלת האמונה באל. בטקסט זה מתאר קירקגור את היחסים בין אברהם ליצחק, בדרכם אל העקידה ולאחריה, על רקע ציווי האל על אברהם לעקוד את בנו יחידו. האמונה, לפי קירקגור, היא פרדוקס: "מעשה רצח הופך להיות פעולה שבקדושה, הנושאת חן בעיני אלוהים, פרדוקס המחזיר את יצחק לאברהם אביו, ואשר אין מחשבה היכולה להקיפו, כי האמונה מתחילה לפעול בדיוק שם, במקום בו החשיבה נפסקת" (14).

אבי חוזר ואומר: "אני כבר מזמן לא מאמין באל, סגרתי אתו חשבון לאחר המלחמה". רבקה מצטרפת: "אצלי בבית שמרו מסורת, אבל אני גדלתי בחולות תל אביב, יחפה וצברית וכך התרחקתי יותר ויותר מהאמונה." בתיה לא מסכימה עמו: "ללא האמונה לא הייתי שורדת את המלחמה, אני מאמינה שכל דור הוא חוליה בשרשרת ההיסטורית של העם היהודי, זאת לא שאלה של בחירה, כל דור צריך לשאת בעול למען הדורות הבאים."

אלי כועס עליה, מזהיר שהוא עומד לומר דברים קשים. "השאלה שמטרידה אותי זה זמן רב, היא מדוע על היהודים לסבול כל כך, להיות יהודי ולבקש מהדורות הבאים להיות יהודי, זאת משימה קשה. כל השנים יהודים סובלים מפרעות ורדיפות." אבי עונה: "אין ברירה, אנשים שאיבדו את הזהות היהודית שלהם איבדו כל שייכות, הם מסתובבים בעולם ללא בית, אני מכיר צעירים כאלה. אני הפסקתי להאמין, אבל אני יהודי, הסימן הזה על היד לא ייתן לי ולאף אחד אחר לשכוח." אני מרגישה שהקבוצה נוגעת בשאלות אישיות עמוקות של זהות. אמנם יש חילוקי דעות, אבל גם תחושה של קרבה וביטחון. אני חושבת שתהליך זה מתאים גם לשלב שבו כל חבר בקבוצה יכול להעמיק ולבחון את המורכבות האישית שלו בתוך סביבה תומכת. זהו רגע מתאים לקרב אל התודעה התרחשויות נפשיות בלתי מודעות, לחקור קונפליקטים פנימיים ולהרחיב את תחום המודע על חשבון התחום של הלא-מודע⁹².

לנוכח השערות אלה אני אומרת: "אני מרגישה שהשואה לא רק קטעה את רצף התבגרותכם והפרידה אתכם ממשפחותיכם ומכל יקיריכם, אלא גם יצרה משבר אמונה וזהות עמוקים." רינה: "האל זנח את כולנו בזמן השואה." אבי מתפרץ: "אלה דברי כפירה." אני מבולבלת: "מדוע אתה אומר זאת? הרי הצהרת בעצמך שאינך מאמין עוד באל."

⁹² אחת הטענות של פרויד היא שהרחבת התחום המודע על חשבון התחום הלא-מודע היא אחת ממטרות הפסיכואנליזה (15). על בסיס דברים אלה מרחיב פוקס וטוען שמטרת הטיפול האנליטי-קבוצתי היא להתגבר על חסמים פנימיים, להביא קונפליקטים פנימיים לכדי פתרון, להוביל לשינוי למידה וכתוצאה מכך להעלות את החיים המנטאליים לדרגת חירות גדולה יותר. משמעות החירות היא בו-בזמן שחרור האינדיבידואל מאובססיות, חזרתיות, רגשות אשמה וכדומה, והרחבת יכולת הבחירה בין אפשרויות שונות. תהליך זה נעשה, בין השאר, באנליזה לאני ובפרט לרכיבים הלא-מודעים שלו, ובכך מחזק את כוחו אל מול האיד והאני העליון (6).

אבי שותק, שוש נחלצת לעזרתו: "זה באמת מקום מבלבל. אני באתי מבית חרדי. בשואה ולאחריה חיפשתי את האל ולא מצאתי אותו עוד. אספר לכם סיפור. במחנה היינו ביחד ארבע בנות. רצינו לשמור על חג הפסח ולא לאכול חמץ. החבאנו את הלחם המועט שלנו בקפלי הבגדים. באחד הימים, כשחזרנו מהעבודה ועמדנו במסדר, נפל הלחם של שתיים מהבנות. הן חטפו מכות. זה היה הרגע שבו נעקר האל מלבי, נותרתי עם תחושה של ריקנות. לאחר המלחמה נוצרה אצלי דילמה קשה, בכל הנוגע לניהול אורח חיים חילוני. החיים בלא אמונה החלישו אותי ולאחר שהתחתנתי החלטנו, אני ובן זוגי, לחזור ולקיים אורח חיים דתי. גידלתי את ילדי ואני מגדלת את נכדי על דרכי התורה והיהדות, למרות שבתוכי אני חיה עם הרבה שאלות וספקות."

הקבוצה ואני המומים. שוש נראית כה שלוה, לבושה תמיד בצניעות עם כיסוי ראש, התקשינו להאמין שאלה הדברים שמסתתרים בליבה. עדנה מתבוננת בשוש: "תודה, אני מוצאת נחמה בדבריך. התביישתי כשהרגשתי שהטקסט של קירקגור על עקידת יצחק אפשר לי לקבל את האמונה הפנימית שלי, למרות שהיא חסרת דימוי והמשגה ואינה באה לידי ביטוי בטקסים ובפולחנים דתיים. אני כבר מזמן לא הולכת לבית הכנסת ואינני שומרת שבת. הסיפור שלך עוזר לי להבין את עצמי."

אמנון: "אני חייב להודות שהיעדר האמונה לאחר השואה הותיר אותי לבד. היום, בגילי המתקדם ולאחר מות אשתי, אני חוזר ומוצא נחמה בדת. אני מרגיש שהחזרה לדת מחזקת אותי, היא אמנם יוצרת בעיות וקונפליקטים מול ילדיי, אך אינני מוכן לוותר עליה."

שמחה מגיבה בשקט: "גם לי הייתה, ועדיין יש, בעיית זהות דתית-תרבותית קשה. הייתי ילדה שניצלה במנזר, הפנמתי את התפילות ואת אורח החיים הקתולי. כלל לא ידעתי על עברי היהודי. בתום המלחמה מצא אותי בן דודי החרדי. הוא הוציא אותי מהמנזר והעלה אותי עמו ארצה. הוא לא שאל אותי לרצוני. בארץ, בחברה הישראלית המתפתחת, איש לא התעניין באמונתי ושאלת הבחירה בין נצרות ליהדות לא קיבלה, עד לרגע זה, מקום ומענה. אני עדיין שומרת צלב קטן מאז, אצלי בבית." שתיקה השתררה בקבוצה. היעדר מלים ברגעים כאלה, הוא הביטוי החזק ביותר לתחושת הלכידות והשותפות, ובפרט להיעדר השיפוטיות.

למדתי מהמפגשים הקבוצתיים, כי בעיני חברי הקבוצה, כמו בעיני מאמינים רבים, שאלת האמונה היא יותר מעניין מושגי, קוגניטיבי ורגשי. חשבתי שהשואה, קשה ואכזרית ככל שהייתה, לא הצליחה לעקור את האמונה. הרגשתי את עוצמת האמונה ואת שורשיה החזקים והעמוקים בנפשם. הרגשתי גם את כאבם ואת הבלבול שנמצאו בו ואפשרתי לכל אחד מהמשתתפים להעמיק את החקירה האישית, לעמוד על הדקויות של אמונותיו והשלכותיהן על זהותו האישית ויחסיו עם אחרים משמעותיים. באופן זה אפשר היה לגעת בתוויות מורכבות של הנפש, להבין שהשפה אינה יכולה למצות את מכלול החוויה האישית, ולהבין שעצם העיסוק המשותף בשאלת האמונה, כמו בשאלות החיים והמוות, הוא בעל חשיבות העולה, לעתים, בערכה על מציאת תשובות או פתרונות מוחלטים.

בין אשמה לכעס

לצד תחושות הכאב והבלבול, הרגשתי שמתעורר בי כעס גדול. האמנתי שהכעס אינו רק שלי, אלא גם של חברי הקבוצה. חשבתי שהכעס הוא ביטוי רגשי המתעורר מתוך יחסים, בפרט בשלהי

התהוות הקשר האינטימי. אמנם לא הבנתי בדיוק על מי ועל מה אני כועסת, אך ידעתי שכעס צריך כתובת. הנחתי שחקירת מקור הכעס ויעדו, עשויה לשפוך אור על הנושא. התעורר בי רצון עז לפנות עם הקבוצה לטקסטים מתוך מדף הספרים היהודי, ובפרט לטקסט של איוב ולפרשנותו של הרמב"ם. ידעתי שטקסט זה עלול להקשות עליהם, אך סמכתי על הקבוצה, על יכולת הדיאלוג המורכבת שהלכה והתפתחה בתוכה, ובעיקר על האמון שנבנה בין חבריה.

סיפור איוב מציג הנחות המצויות ביסוד התרבות המערבית, המשפיעות רבות על תחושותינו, רגשותינו ומחשבותינו. ההנחה הבסיסית נוגעת בתרבות האשמה: בקרב הניצולים, האשמה באה לביטוי בשלושה רבדים. ראשית, אשמת הניצול: "מדוע אני שרדתי בעוד מי שהיה סמוך אליי מת?" שנית, אשמה במובן הפסיכואנליטי: רבים מחברי הקבוצה היו ילדים שהוחבאו בשואה. חוויית הנטישה/הצלה מעוררת רגשות אשמה כלפי ההורים, שנחו באורח לא-מודע כמענישים ובמודע כמצילי חיים. מדובר בתחושה קונפליקטואלית ובעייתית בתוך יחסים אינטימיים, משום שברובד המודע קשה מאוד לכעוס על ההורה שהציל, שהוא גם ההורה שנטש. שלישיית, "תרבות אשמה", שבה הסבל מתפרש כעונש על חטא: אם אדם סובל, הרי שחטא. הסבל נתפס כעונש על דבר עבירה. זאת הנחה תרבותית שאינה מרפה מהאדם וגורמת לו ולחזור ולשאול במה חטא. איוב עצמו אינו מקבל הנחה זו, הוא מסרב להודות במה שלא עשה ואף מביע את כעסו כלפי האל. הנחתי שהכעס של איוב על האל יהיה משמעותי לניצולים, שלא העזו להביע כעס גלוי כלפיו, בשל יראת כבוד ופחד⁹³.

חשבתי שההנחות התרבותיות הסמויות כובלות את היכולת לפרש ולהתבונן על החוויות האישיות הקשות שעברו חברי הקבוצה וקיוויתי שהדיון הגלוי בהן יביא הקלה. סיפור המסגרת בפרקים א' ו-ב' בספר איוב מציג התערבות של האל עם השטן. במהלך השיחה מוסר האל את איוב לידי השטן. התגובות לכך בקבוצה היו חזקות. ההזדהות עם דמות איוב הייתה מהירה.

אבי מביע כעס ושאל אותי: "מדוע בחרת להביא לנו את הסיפור הזה?" רינה: "זה סיפור בדיוק בשבילנו. איוב, כמונו, היה תם וישר ולבסוף נפלה עליו רעה. זאת השאלה הנצחית: צדיק ורע לו רשע וטוב לו יש כאן גם פרספקטיבה אוניברסאלית, זה לא רק הסיפור האישי שלנו." שוש: "מדוע האל הקשיב לשטן, סוף כל סוף יש אדם טוב, אז מדוע לנסות אותו, גם אנחנו לא חטאנו לפני השואה, אני תמיד שואלת את עצמי מה עשיתי?"

האווירה בקבוצה מתלהטת, לא יכולתי לנבא את עוצמת התגובות. אני מרגישה כאב ומצטערת על כך שהבאתי את סיפור איוב, מאבדת את היכולת לווסת את הרגשות שהתעוררו בקבוצה, נבהלת. הסיפור נגע ברבדים עמוקים של הנפש, בפצע פתוח. הטקסט נגע במוקדי הכאב ועורר עימות עם הרגשות הכמוסים ביותר (10). עם זאת, נראה שהקבוצה אינה נבהלת, השיחה קולחת.

עדנה אומרת לשוש: "אני כועסת על אלוהים." אבי: "פתאום גם אני מרגיש כעס, האל אכזב אותי ואותנו." אלי: "אני מרגיש הקלה, נראה שאסור להחזיק כעסים, צריך לשחרר, זה אנשי, החזקנו את הכעס הזה יותר מדיי שנים."

אני שואלת: "האם ייתכן שהאל הוא גם טוב וגם רע?" רבקה עונה: "ייתכן שהאל רע, יש נטייה לחפש את הרע בחוץ ולהאשים מישהו אחר ברוע." רינה מוסיפה: "צריך לזכור משהו חשוב לגבי

⁹³ ההנחה התרבותית הנוספת היא בדבר ההבחנה הדיכוטומית בין טוב לרע: הסיפור מעורר את השאלה צדיק ורע לו רשע וטוב לו, כמו את הפיצול בין הרע לבין הטוב. כפי שנראה מיידי, הדיון בקבוצה עורר את השאלה, האם טוב ורע מצויים בישות אחת. הייתכן שהאל הוא גם טוב וגם רע, הייתכן שאיוב וכל אחד מהם הוא גם טוב וגם רע.

אלוהים, הוא מצפה שנאהב אותו אם הוא טוב ואם הוא רע. אלי עונה: "נכון, אבל חשוב גם לזכור שאנחנו מייחסים לאל תכונות אנושיות."

בשלב זה אני מתעשתת: "אני מרגישה את האכזבה מהאל ואת הכעס עליו, האם מותר ואפשר לכעוס על האל מבלי להיתפס מייד כרעים?"

רינה: "לצערי מבחן איוב התגשם בשואה, כל אחד מאתנו צריך היה לבחור ולהחליט אם הוא ממשיך להאמין באל, לאחר זוועות השואה שחוהה על בשרו."

שוש: "צריך להיזהר מקיצוניות, קיומו של האל בלתי ידוע, אם בני אדם יתנהגו זה עם ברגישות זה יוביל לטוב, שנאה ורדיפות ממיתים אנשים וזה רע. אני גדלתי בסביבה דתית, ההתייחסות לאל ולדת הייתה רצינית, זאת השקפה ופילוסופיית חיים. הבסיס שקיבלתי בילדותי היה דתי, שמע ישראל היה בנפשנו. דווקא אנחנו, שהיינו מוכנים לסבול בשביל האמונה, התאכזבנו יותר." רחל שואלת את שוש: "האם את מרגישה שאלוהים נעלם ונאלם לך?" שוש עונה בצער: "האירועים במחנה הביאו בתחילה לאכזבות קטנות מהאל, עד שלבסוף הן הצטברו לכלל שבר גדול."

עדנה, שנראית מהורהרת, מצטרפת: "אני לא יודעת מדוע נותרתי בחיים, בעוד רבים וטובים ממני נרצחו. אין לי תשובה לזה, אבל זה ניסיון חיי, אתם מבינים, זה עשה אותי חזקה יותר וטובה יותר." אלי מדגיש את דבריו: "מרתק לשמוע את כל הסיפורים והדעות השונות כאן, אני מרגיש שזה בדמו ובנפשו של כל אחד מאתנו. אם האל קיים, הוא הגזים. אני מאוד מבולבל. למה שקרה לנו אין אח ורע בעולם, אנחנו עדיין דנים ומתווכחים על דבר קיומה של ישות עליונה, בעיני זה נורא, למי יש זכות להגיד 'אתה תבחר' וכשאנו בוחרים, הוא מעניש ומאיים."

אני מרגישה שהכעס בקבוצה, שהופנה תחילה אליי ואחר כך אל הגורל והגרמנים, מופנה, לבסוף, כלפי האל. אני רוצה לתת לכעסם תוקף נוסף וגם לעורר את שאלת האשמה. אנחנו חוזרים לטקסט. איוב יושב שבעה לאחר שאיבד את כל משפחתו וחבריו באים לנחמו. חוויית האינטימיות של איוב עם רעיו בזמן השבעה מורגשת גם בקבוצה.

אבי: "טוב עשו חברי של איוב כששתקו. שתיקה חזקה ממלים." אלי אומר בשקט לא אופייני: "אין כאן נחמה, יש כאב מתמשך שאינו נעלם עם השנים. אני אישית עברתי את כל התופת של אושוויץ. כשזה קורה, תוך כדי הייסורים, לא רואים, לא מבינים. זאת הייתה המציאות וזה היה מובן מאליו, עד היום אינני יודע מה הציל אותי. נס, כוח פנימי, בשבילי אלה דיבורים ריקים. אני לא זוכר מחשבות או חלומות. הייתה אפאטיות גדולה, הייתי בצעדת המוות, היה מעין ניתוק ובלבול, היום אינני יכול לבכות. אז לא הייתה תקווה. זה היה חושך, מעין חור שמלווה אותי כל החיים, זר לא יבין זאת."

אני מרגישה זרה, לא יודעת אם אני מביאה נחמה או כאב וכמו רעיו של איוב, שותקת. עירית אומרת: "אני מוצאת נחמה בילדים ובעיקר בנכדים, שנים שמרתי את קורותיי בסוד. כאשר הילדים והנכדים החלו לשאול שאלות, התחלתי לספר." התרגשות ניכרת בקולה, "זה היה כמו סבך שנפתח, אף פעם לא שיתפתי אותם עד הסוף, הם לא צריכים לדעת הכל. ובכל זאת הרגשתי טוב יותר, הרגשתי יותר קרובה אליהם, משהו בחומה נבקע." אני מרגישה שהיא מגנה על ילדיה וגם עליי. אמנון אומר: "אנחנו מתרחקים מהטקסט ומהפילוסופיה." ניכר שהאינטימיות בקבוצה

מובילה אותם לגעת במקומות כואבים, כואבים מדי, ואנחנו חוזרים לקרוא. הקריאה מקלה מעט על הכאב.

בימי השבעה, רעיו של איוב שותקים, אך כשהם מסתיימים, מבקשים החברים מאיוב לפשפש במעשיו ובמחשבותיו, שמה חטא לאל. הם אינם מאמינים שאדם יכול לסבול ייסורים מבלי שחטא. איוב עומד למול רעיו, מסרב לשתף עמו פעולה ואף פונה בכעס אל האל ומבקש משפט צדק. עדנה מגיבה מייד: "הוא קיבל מכות אף כי לא עשה כל רע, למה תמיד מאשימים את הקורבן? הייתי ילדה בת תשע, הטרגדיה האיטית שלי עומדת לנצח, לא היה לי דיאלוג עם האל, לא הייתה לי בחירה, זה השתלט עליי, כמו על כל האחרים." אמנון מתפרץ לדבריה: "הם באו לנחם וכשהחלו לדבר, לעשות רציונאליזציה, הם הרסו." אני תוהה ביני לבין עצמי אם הרציונאליזציה של הפילוסופיה הורסת ואולי השתיקה עדיפה עליה.

שוש עונה לו, ובמידה רבה גם לי: "בחוף כמעט אינני מדברת והנה כאן אני משתפת. השיחות בקבוצה גורמות לי לחשוב אחרת, להרגיש את מה שלא רציתי להרגיש הרבה שנים, גם מלים יכולות לנחם." אבי מסכים: "עשו לנו עוול לאחר המלחמה", הוא אומר בשקט: "מבחינתי יש דרגות של אבל ושל זכרון, השיחה בשבילי היא כמו בקשת סליחה מהמתים." הוא מגביר את קולו. "אני מדבר גם בשמם. טוב עשה איוב שהעז להתריס כנגד האל, גם לנו נעשה עוול, לא היה למי לפנות ועל מי לכעוס, נשאנו את הסבל בלב. כן, אני כועס על אלוהים, על הגרמנים, על העולם ששתק." אני מרגישה שהכעס מקבל לבסוף מלים ומשמעות.

בתיה לוחשת: "המחשבה שהייתי קורבן היא קשה, אני מרגישה בושה, שואלת את עצמי מדוע זה קרה לי ולמה, הסגירות של תחושת האשמה כואבת." היא מיסירה אלי מבט, "רק אנחנו יודעים באיזה מצב עלוב היינו, איך אפשר להודות בזאת בפני מי שלא היה שם, קשה להיות במצב של עליבות, האני נשאר סמוי." רחל מצטרפת אליה: "אני קברתי את הדברים וקבר אי אפשר לפתוח, זה קבור." משתררת דממה. אני מתבוננת בהם בחום, לא נבהלת עוד, מרגישה שהם נתנו לי פתח כניסה לעולמם הפנימי, הם קיבלו אותי. אני מעבירה את מבטי על פניהם השותקות ואומרת: "אתם לא אשמים! אתם לא אשמים!" הדממה נמשכת, חשמל באוויר. אני אתם, חלק ממעגל אש, שבו הנצח מתכווץ לרגע אחד של הווה.

משבר אמונה

המפגש הטעון הזה עורר בי מחשבות ושאלות רבות אודות האמונה ותפקיד האל בלבם של חברי הקבוצה ובתהליך גיבוש זהותם הבוררת. הבלבול, היעדר העקביות בעמדת הקבוצה כלפי האל, הפחד שליווה את ביטויי הכעס, העידו על כך שאין מדובר בתפיסה רציונאלית של האל, אלא כפי שהיטיבו לנסח זאת שוש ואלי, העניין הוא בנפשם ובדמם⁹⁴.

בתקופה זו הגיע לידי המאמר של האנס יונס, "מושג האלוהים אחרי אושוויץ" (19). קראתי בו מתוך יראת כבוד. התרגשתי והאמנתי בכל לבי שעלי להביא את הטקסט לקבוצה. חשבתי שקריאה בטקסט תיאולוגי יהודי מקורי של פילוסוף בן דורם, ששאל, כמוהם, מה טיבו של אל שאפשר את

⁹⁴ ההשערה שלי, על בסיס תפיסת פרויד, היא שהאמונה באל מקורה, בין השאר, ביחסי הילדות המוקדמת בשעה שהיו ילדים חסרי ישע. בתקופה זו, טרם גיבוש האני העליון, אין מדובר בתפיסה מודעת ותבונית, אלא בפעילות שמקורה בעיקר באיד. פעילות האיד היא לא-מודעת בעיקרה ומתאפיינת, בין השאר, בהיעדר עקביות ופחד וחרדה מפני אובדן אהבה של דמות הסמכות. במקרה זה הסמכות היא לא רק דמות האב הקונקרטי, אלא גם האל. האל נתפס כסמכות שמעל הסמכות הקונקרטי (16; 17; 18).

התרחשות השואה, תוביל לנחמה. הרעיון המרכזי שריגש אותי בקריאת טקסט זה, הוא שיונס, כמוהם, אינו זונח את האל, אך בוחן מחדש ובאומץ את תכונותיו, ומציע דרך להחזיק במושג האלוהות, גם לאחר השואה. יונס סבור שהאל "לא נחלץ לעזרה, לא משום שלא רצה, אלא מכיוון שלא היה מסוגל" (19), יש כאן שינוי במושג האלוהות המסורתי, שאינו כולל נטישה של האל⁹⁵.

הטקסט מתקבל בקבוצה בסערת רגשות והאווירה מתלקחת במהירות. אלי נושא את מבטו מהטקסט אל הקבוצה ובדרכו הייחודית מדגיש: "יונס אמיץ! הוא מעז לכתוב על נושא מפחיד שמעסיק אותנו ללא הרף". עדנה, הודות למהירות המחשבה המאפיינת אותה, מבינה מייד את השינוי אליו מוביל יונס וקובעת "זה אל נכה!" בתיה מסכימה עמה במהירות לא אופיינית, היא נשמעת מבולבלת, "בצעירותי למדתי שהאל כל יכול, והנה הוא מציג אל מוגבל, נכה". רבקה מוסיפה בעצב: "היינו ילדים, כתבנו לו מכתב, ובכל זאת השמים נפלו עלינו". אמנון, שהיה שקוע עד כה בטקסט, מתפרץ לשיחה. הוא שם לב שיונס מתאר את האל כאילם, ושואל "מדוע הוא אינו מתאר את האל כחירש, שהרי לא שמע את צעקותינו?"

אני נושמת נשימה עמוקה ואומרת: "אל אילם יכול לשמוע, אך לא לענות. אל חירש, שאינו שומע מלכתחילה, אינו יכול לעזור". השיחה עוברת תפנית. אלי מרכין מבט ואומר: "כשאני חושב על זה, אילם הוא התיאור המתאים. אני זוכר שבכפר שלנו היה קבר של רב קדוש ליהודים. כשהגרמנים הגיעו ולא היה לנו אל מי לפנות התפללנו מתוך מצוקה ונתרנו ללא מענה. ציפינו לעזרה והיא לא באה. זה כואב, מאכזב ואף משפיל. פנינו אליו כשלא היה מפלט אחר והוא נשאר אילם". רחל מחזקת את דבריו: "האל שתק כשאנשים זעקו 'שמע ישראל'. אחר כך שתקנו הרבה שנים, זאת הייתה זעקה חנוקה". אלי מרים את ראשו, מביט סביב, ניכר שחשוב לו ליצור קשר עין, הוא עוצר את מבטו עליי ואומר: "קיבלת על עצמך תפקיד קשה, זאת בעיה שאין לה פתרון, איננו רוצים להתכחש לאל ואיננו רוצים להכיר בו, אנחנו שרויים במבוכה טוטאלית". בלומה יוצאת להגנתי: "זה לא התפקיד שלה, לתת לנו פתרון". עדנה מסכימה עמה: "היא רק מביאה את השאלה ואת האפשרות לדון בה". אמנון מסתכל עליי ואומר בחום: "אלי יודע שאת תעני לו, האל אילם אבל את לא". הוא מעביר מבטו אל אלי, כמבקש לנחמו ללא מלים.

אני מתבוננת סביב. תווי הפנים שמסגירות את גילם נעלמו, אני רואה מבטים עצובים של ילדים אבודים. אני פונה אליהם ואומרת בשקט: "אני מרגישה שאתם מזהירים אותי שלא אקבל על עצמי תפקיד גדול מדי, ויחד עם זאת, אתם שואפים למענה, למגע חם". "אינני מזהיר אותך", אומר אלי. "אני רק חושב שזה מסובך, אחרי הכל, כשהשתחררנו מהמחנה, הדבר הראשון שעשינו, היה לאסוף מניין, רצנו כמו עיוורים בחזרה אל האל". איש לא מופתע מדבריו. רחל, שממעטת לדבר, עונה לו: "מסה אחת של אנשים שמתפללים ביחד מסמלת מעגל של כוח והתגברות על כל מה שקרה, אני רואה בזאת חזרה אל חוויה אנושית עם בני אדם, במקום ההישרדות האישית של כל אחד עם עצמו, שהייתה במחנה". דבריה נאמרים בחוכמה וברגישות. אני מצטרפת: "השאיפה לקבלת מענה מפחידה, היא מעוררת תסכול וחוסר אונים, אולי אפילו סוג של תלות. עם זאת, הבירור לגבי השאלה מי ייתן מענה, או מי יכול לתת מענה, הפילוסוף, האל, הרופא, אני כמנחת הקבוצה, או כל אחד מכם, הוא בעיניי התנאי לקבלת המענה".

⁹⁵ יונס כותב: "...אך מי שאינו רוצה פשוט להרפות ממושג האל (...) חייב, כדי לא להיאלץ לזנוח אותו, לחשוב אותו מחדש ולחפש תשובה חדשה לבעיית איוב הישנה. את 'אלוהי ההיסטוריה' קרוב לוודאי שיצטרך להשאיר מאחוריו" (19).

רבקה לא מסכימה: "אינני חושבת שצריך לפתוח את הפצעים כל פעם מחדש, הפילוסופיה אמורה לנחם, עד עכשיו מצאתי בה הרבה נחמה." היא מישרה אלי מבט, "מדוע הבאת דווקא את המאמר הזה? למה צריך לנבור בעבר הכואב של העם היהודי, הטקסט הזה קרוב מדי, הוא מעורר כאב." רחל, שאוזרת אומץ מדבריה הקודמים, חולקת על רבקה: "אני דווקא רוצה לתת לגיטימציה לדיבור על הכאב. זה משחרר, יש כאן הזדמנות להתמודדות רגשית ואינטלקטואלית עם הזכרונות שלנו, אני לא מרגישה שזה פותח פצעים, הם ממילא פתוחים, הגיע הזמן לטפל בהם." הרוחות בקבוצה מתלהטות. בתיה מפנה שאלה אל הקבוצה: "האם אתם חושבים שנוח יותר לחיות בשלום עם האל, כי אז החיים פשוטים יותר, או אולי טוב יותר לחיות עם הבלבול והשאלות?" אבי עונה: "החיים עם האל ברורים יותר, החיים לא קלים גם ככה ואולי הם קשים יותר בלי האמונה באל. ובכל זאת, אינני יכול בלעדיו, האל נמצא בתוכי כדי לעצבן אותי. אנחנו עולים להתפלל על קברי המתים, גם היום אהיה באזכרה ואתפלל. זהו מעגל שאי אפשר לצאת ממנו." אלי אומר בכעס: "אשוויץ היא ההוכחה הגדולה ביותר לכך שיש אלוהים, רק הוא יכול היה לעשות דבר נורא כל כך." בתיה אומרת בשקט ובאסרטיביות: "גם אני, בלבי פנימה, מאשימה את האל." אלי ממשיך, נראה שלא שמע כלל את דבריה של בתיה: "אנחנו משתדלים להיות נורמליים, ובעצם אנחנו מאוד פגועים, אעצור כאן. אני מתחיל לפחוד מעצמי, אינני מצליח להשתחרר מהאשמה עצמית, אני מחפש שמץ של תבונה, כדי להבין ולהירגע." הוא מסתכל עליי ואומר "את לא תחזירי לנו את האמונה!"

אני מסוחררת. הטקסט הזה נגע במעמקי לבם, הוא צמצם את המרחק שבין המסמן למסומן, הוא היה קונקרטי מדי. אני מרגישה שהקבוצה מוציאה ממני חלקים שאינם יכולים להתקיים זה לצד זה. בה בעת אני מרגישה בכעס המופנה כלפיי ובקשה ממני להפסיק את הכאב, כמו כשמבקשים מרופא לנתח או לתפור פצע פתוח, וכועסים עליו כשהוא מתחיל לטפל ולגעת במקום הכואב. אני מרגישה את הצורך בנחמה כמו גם את ההרחקה המיידית ודחיית האפשרות לקבל אותה. אני חשה, ולו לרגע קצר וחולף, את מה שהם מרגישים במשך שנים: הצפה נטולת מלים של כאב, אובדן, כעס ובלבול, חור שחור.

לקראת הפגישה הבאה, אני בוחרת לפנות אל הקבוצה, לתת לה חופש להחליט. בשונה ממפגשים אחרים, אני פותחת כך: "אני מרגישה שעברתם כאן מסע ארוך והגעתם למצב שבו אתם רוצים ויכולים להביע דעה על בחירת הטקסט." השתררו שתיקה ומבוכה. אני רוצה לעודד אותם לדבר: "אני מרגישה שאתם מסמנים לי לעצור. בסדר, אני מכבדת את רצונכם." אמנן שואל אם כל הפילוסופים עוסקים בשואה. אבי עונה: "גם בקריאה של טקסטים אחרים העלינו את נושא השואה, כמו שקורה תמיד." הוא מדגיש: "השואה נמצאת עמנו בכל מקום." רחל: "אני דווקא מאוד מתחברת לטקסט, יונס לקח לעצמו חופש מחשבה וזה מעורר גם אותי למחשבה עצמאית, הוא נותן תקווה." בתיה: "אני מרגישה את ההתלבטות של יונס, סוף סוף אנחנו זוכים לפילוסוף שעבר את השואה, הוא עכשווי, ומתמודד עם מה שגם אנחנו חייבים להתמודד אתו." אלי נראה סוער: "אני מתלבט ביני לבין עצמי", הוא מתבונן ברבקה, מבקש אישור להמשיך לדבר, היא מעודדת אותו במבטה, "אני אוהב את השיחות בקבוצה ומעודד מחשבה חופשית ודעות שונות על האל, זה מרתק." "עם זאת", הוא מדגיש, "אני חייב לשתף אתכם, במה שאני עובר מאז קריאת הטקסט הזה. אני מאוד מושפע מהשנים שלפני המלחמה, אני משתדל לחיות על פי המסורת שינקתי

עם חלב אמי ולשמור עליה, כמו על אוצר שמלווה אותי כל החיים. השואה שינתה הכל, אני אדם שונה לחלוטין מהאדם שהייתי לפני כן. " הוא ממשיך ללא הפסקה, הקבוצה מקשיבה לו ביראת כבוד. "בינתיים חגגנו את חג שבועות, הרגשתי שהכל מתהפך אצלי, אולי נגעתי כאן במשהו שאסור היה לי לגעת בו, נבהלתי מעצמי, בתפילת יזכור שאלתי את עצמי איך יכולתי לומר את הדברים שאמרתי, הלכתי רחוק מדיי וזה גרם לי לבעיה. הבנתי זאת כשהיה עליי לקרוא את תפילת יזכור על הוריי, הם לא שאלו שאלות."

רבקה אינה עומדת בשתיקה שהשתררה בקבוצה, דבריו של אלי נוגעים בכאב עמוק. היא אומרת בתקיפות: "גם אצלי המאמר הזה מגרד את הפצעים, אני לא רוצה לשקוע בחזרה אל המקומות הפנימיים ולצאת משם עם פצעים מדממים מבפנים. המאמר הזה מקרצף לי את הנשמה ואני מחפשת נחמה, את אלוהים הטוב, אני מרגישה שצריך להפסיק את הקריאה בטקסט הזה." היא עוצרת לרגע וממשיכה, "בדרך כלל החקירה בקבוצה גורמת לי להמריא למרומים ופותחת לי ממדים חדשים למחשבה. הטקסט הזה כיווץ אותי, יצר לי חור בבטן, שהייתי רוצה להשתחרר ממנו."

רחל מתעקשת: "יונס מביא נחמה, הוא עוזר להתמודד עם הרגשות לצד האינטלקט." היא פונה לאלי ברכות: "קיבלת מתנה מהוריי והיא מחזיקה אותך. ההתמודדות השכלית שלך אינה מערערת את הבסיס הנפשי שלך." רחל ואלי מצליבים מבטים. היא ממשיכה, "אינך בוגד בהוריי, תפילת יזכור קדושה לך ואתה יכול לשמור עליה. יש בזה ערך, אך אין מניעה שכאדם בוגר, תתמודד עם השאלות שמטרידות אותך, הדבר לא יפחית מאהבתך להוריי." דבריה פורטים על נימים רכים של הנפש, דמעות עולות בעיניהם של חברי הקבוצה, אני מרגישה שנוצר מגע אנושי וחם ביניהם.

לאחר כמה דקות רחל מוסיפה בקול צלול ובטוח: "חשוב שאפשר לבטא כאן את כל הרגשות שהטקסט מעורר בנו, זה נותן לנו כוח. היינו קורבנות של דבר איום ונורא, זה טוב שכאן יש מקום שבו אפשר לא רק להרגיש כאב, אלא גם לחשוב על המשקעים שלנו. אני חושבת שזאת ברכה, אני מרגישה שלא רק כעס יוצא, אלא גם עצב גדול ונחמה."

בתי פונה אלי: "האירועים בקבוצה משמעותיים, הם נוגעים בנו חזק כל השבוע, תודה שנתת לנו את האפשרות להחליט."

בסופו של הדיון בוחרת הקבוצה להפסיק את הקריאה בטקסט של יונס. אני מרגישה שהדיאלוג הקבוצתי הוא בעל ערך לא פחות מהטקסט עצמו. ההקשבה ההדדית לכאב והפתיחות לקבל עמדות שונות נתנה מקום, כפי שביטאה רחל, לעצב תהומי, לתחושה של קיום, כמו לתחושה של עצמאות, כוח ונחמה. חברי הקבוצה יצרו ביניהם קשר אינטימי משמעותי וחוו יחדיו את המורכבות של היחסים ואת האפשרות והיכולת להחזיק שונות, שאינה מתורגמת מיידית לאיום ולעוינות. בחרתי להמשיך עם "המיתוס של סזיפוס" מאת אלבר קאמי. הרגשתי שהקבוצה בשלה לדון בשאלת משמעות החיים בעולם ללא אל, או לפחות בעולם שבו משהים את שאלת קיומו של האל.

משמעות החיים

בטקסט "האיש המטורף" מצביע הפילוסוף פרידריך ניטשה על העידן שבו "האל נרצח", מסולק מהתרבות, על ידי בני האדם עצמם (20). "מות האלוהים", מות האמת האחת, הוא רגע שחובק סיכון וסיכוי בעבור האנושות כולה, רגע של בלבול והרס, לצד צמיחה ואפשרויות חדשות. אחד האתגרים המרכזיים שניצבים בפני הדורות שלאחר "מות האלוהים", הוא ליצור משמעות בעולם

ללא אל. אתגר זה גדול אף יותר בעבור משתתפי הקבוצה, השייכים לדור שחוה לא רק את "מות האלוהים", אלא גם את מותה של התרבות על מרבית סמליה.

רבקה מיטיבה לבטא זאת כאשר היא משתפת: "לפני כמה שנים העזתי לנסוע לגרמניה, לטיול. גדלתי בארץ לאחר השואה, דיברתי עברית רהוטה ואימצתי את דמות ה"צברית" החדשה. להפתעתי הרבה, הרגשתי טוב כששמעתי את השפה הגרמנית." ניכר היה שרבקה מתביישת להודות שבגרמניה הרגישה לרגע בבית. רינה מבינה זאת מייד, היא מתבוננת ברבקה ומספרת: "אני קוראת שוב ספרים בגרמנית. שפה שלא יכולתי לשמוע מאז המלחמה, עמוק בפנים אני מתגעגעת לימים שלפני המלחמה."

אני מבינה את משבר התרבות הגדול שלהן. הן היו חלק מתרבות מפותחת, שממנה יצאו גדולי ההוגים של תרבות המערב. התרבות שדגלה בחירות, שוויון ומדע היא גם זאת שהובילה לרצח עם. "המיתוס של סזיפוס" מזמן התבוננות על חיי האדם, ללא אל וללא אמת אחת (21). אלה אינם חיים שבהם האדם משיג אושר רציף ועילאי, אלא אושר רגעי, המלווה בסבל וייסורים. התשוקה לחיים לצד הסבל, היא האבסורד הקיומי של האדם. התודעה של הסבל היא בו-בזמן הטרגדיה שלו וגם האפשרות להעניק משמעות. החיים והמוות, גן עדן וגיהנום, כולם רכיבים בעולם הזה; היכולת לשאת ייסורים לצד רגעי תודעה ורגעי חסד, כפי שקוראת להם עדנה, היא המטלה הקשה ביותר של האתאיסט.

אבי מסכים לאתגר שהצבתי. הוא מזמין את הקבוצה להשהות את שאלת קיום האל: "אנחנו נכון את החיים כבני אדם, אנחנו צריכים להתייחס לגורלנו." אלי אומר: "יש רגע בחיים שצריך להחליט על דברים גורליים, אבל יש גם רגעים שבהם יש להרפות, לתת לחיים לעשות את שלהם. אם כל הזמן ננהל את הגורל, לא יהיה לנו זמן לחיות." עדנה, שלא נכחה במפגש האחרון, נראית המומה: "אני חייבת לשתף אתכם. אושר וסבל, זה בדיוק מה שקרה לי בשבוע שעבר כשלא באתי לקבוצה. הייתי בחופשה על הים, נהייתי מהחיים ומהשמש. פתאום צלצל הטלפון, הודיעו לי שאחייני במצב קשה. איזה שינוי, רגע אחד נהנים מהים ורגע אחרי רוצים לקפוץ לתוכו, זו באמת טרגדיה." בתיה עונה: "טוב ששיתפת, אני מרגישה קרובה אליך, עכשיו כשתבואי בינינו נבין אותך, חייבים לשתף אחרת נשארים בבדידות ושם קר וקרח." רינה מסכימה: "אדם אינו יכול לחיות רק עם צער, אחרת הוא שוקע בדיכאון, גם אחרי אסונות יש שלבים. המכה הראשונה קשה מאוד, לאחר מכן מתחילים לחשוב, ההיגיון מתחיל לפעול לאט יותר."

אמנון מבקש לחזור ולהתנחם בפילוסופיה: "הדיבור הזה שלכן קשה לי מדי. ממילא הטקסט מדבר בדיוק על זה." בתיה מסכימה וכך גם עדנה. "מוצא חן בעיניי", אומרת בתיה, "שאתה מבקש שלא נשקע ביגון, שנתרחק קצת ונתבונן באירועים מנקודת המבט של הפילוסופיה." אלי מבקש לבחון את שאלת האושר: "אני לא מסכים שהחיים משמעותם סבל, אבל לצערי עברתי שלושת רבעי חיים בסבל." רינה: "כן, יש הרבה סבל בעולם, זה לא חייב להיות כך, אבל אם הוא כבר קיים, כדאי לנסות להבין אותו. סזיפוס מצליח במאבק לחיים, הוא ניצב מול גורלו, בז לו." רבקה שואלת: "מאיפה אדם מוצא כוח להתרומם בכל פעם מחדש?"

השיחה בקבוצה זורמת. בתיה עונה: "עליות ומורדות הן גורלו של האדם, האושר הוא עצם היכולת לחיות את שני המצבים." רחל מסכימה: "החיים זה כל זה, המאבק הוא חלק מהם והוא עצמו נתן משמעות." עדנה מבקשת לברר מהו גורל. "על האדם לקבל החלטות, צריך שיהיה לו כושר שיפוט מהיר, כדי לתפוס את הרגע, את ההווה. אם מרגישים פספוס, אומרים, זה הגורל." אמנון אומר:

"אדם יכול לשנות את גורלו בעשייה", הוא מהרהר בקול ומוסיף, "עשייה בלתי פוסקת אינה מאפשרת רגע של מחשבה, יש כאן פרדוקס, *Let it happen and make it happen*". רינה חושבת על הסיפור שלה: "לאחר השואה שלחה אותי המשפחה לארה"ב, זה היה הגורל שלי, לאחר כמה שנים חזרתי ארצה ונשארתי, זה המקום שבחרתי לחיות בו, שיניתי את גורלי במו ידיי". אלי אומר: "עצוב לי שחייבים לרדת בכל פעם מההר ולהרים את האבן מחדש, הייתי רוצה להישאר בפסגה ולא לרדת ממנה". שתיקה משתררת בקבוצה. לאחר זמן קצר אני שואלת, "איזו שתיקה זו?" עדנה עונה: "אני מרגישה עצב שמשותף לכולנו". אלי מוסיף: "אני עצוב ועם זאת נהנה לשמוע את האנשים בקבוצה, בחירה, לא בחירה, האופן המקרי שבו נפגשנו כאן, הוציא מלים מאבן".

הנצחה וזכרון

הדיון בקבוצה על האושר ועל משמעות החיים היה כרוך בדיבור על הנצחה וזכרון. רכיב ההמשכיות הוא יסוד קיומי מרכזי בשאלת משמעות החיים. נושא זה התעורר ביתר עוצמה ככל שהתקרב יום השואה.

רחל פותחת את הפגישה: "אני מאמינה שהחיים שלי הם חוליה בהיסטוריה, היו חיים לפני ויהיו חיים אחרי. המשמעות של במת החיים הזאת, היא שיש המשכיות, יש משמעות לסבל, ההבנה הזאת נותנת לי כוח ועוזרת לי ברגעים הקשים ביותר". אבי ממשיך: "אני מרגיש שאני רוצה להשאיר עקבות, אדם לא צריך לסבול כדי שתהיה לו משמעות בחיים, אבל היום, אחרי שעברתי סבל, אני רוצה לחיות את החיים בשמחה ולהשאיר עקבות, לדעת שהחיים לא עברו לשווא". עדנה: "גם לי מאוד חשוב מה אשאיר אחריי. אבי נהג לומר 'תזכרי שאני אחר מאחרים'. עכשיו, כמוהו אני שואלת מה אני משאירה, בעיניי מדובר במשפחה שלי, גן עדן וגיהנום זה מה שיש בעולם הזה, והאדם עושה את שניהם. לא פשוט לבחור את בחירותיך, לפעמים שילמתי מחיר על כך שלא הלכתי בתלם, אני לא מצטערת, לקחתי את עצמי בידיים. יש הבדל בין המשכיות להנצחה".

אלי מסתכל עליה: "אני מבין אותך, גם בשבילי המשפחה היא ההמשך. על הדור הצעיר לזכור את השואה וללכת ליד ושמם. אני מתנגד לכל הנסיעות לאושוויץ, אני לא חושב שהדור הצעיר צריך לנסוע לשם, הלוואי שיכולתי להשאיר שמחה אחריי". שוש פונה אל אלי: "אתה אוהב אדם, יש בך הרבה עצב, אני מרגישה את זה וגם רואה את זה על הפנים שלך. אני הסתרתי את סיפור השואה מהילדים במשך זמן רב. הם לא העזו לשאול, הנכדים שואלים יותר, לא צריך לדאוג, זה עובר". רינה מצטרפת בהתרגשות: "בתי סיפרה לי שבנה, הנכד שלי, סיפר לה שבלב הוא מדבר עם סבתא, אמה ואחותה, הוא שאל אם היא חושבת שהן שמעו אותו, הוא בן שש. גם הנכד השני שלי סיפר לי שהוא עמד בדום מתוח בזמן הצפירה וחשב עליי ועל הנרות שאני מדליקה לזכר הוריי, הוא חשב עליי בצפירה", היא חוזרת, "הם הנכדים הקטנים שלי". דמעות עומדות בעיניה.

אמנון: "שלחתי את בתי הבכורה לראות את המחנות, היא חזרה שונה. את הנכדים כבר לא הייתי שולח, זאת חשיפה שלא כל אחד מסוגל אליה, אני מבולבל, לא יודע אם יש בזה יותר נזק מתועלת". אלי מסכים: "אנחנו עדיין מבולבלים. צריך זמן עד שהדברים יתעכלו, באומות העולם קבעו יום שואה בינלאומי, העולם מכיר בזה, בארץ יש חוק ביחס לתאריך יום השואה, ההכרה קיימת. השאלה היא איך לזכור, אני נגד מצעד החיים, אף אחד עוד לא ממש יודע מה העם הזה צריך". אני מרגישה שמצד אחד הם רוצים להגן על עצמם, על הדור הצעיר, על אלה שלא חוו את השואה, להנחיל שמחה בלבד. מצד שני ניכרת כמיהה להנצחה. אני אומרת: "אני מרגישה את המתת בין

הצורך להסתיר את הזוועות והרצון להנחיל שמחה, לבין הצורך שיזכרו ויכירו. "אני מתבוננת סביב, הם מקשיבים, חלקם בראש מורכן. "בקבוצה אני מרגישה שמחה ועצב, כאב ובלבול לצד תקווה ואושר. אני מרגישה שאתם משתפים כאן בסיפורים אישיים ויחד עם זאת אתם שומרים עליי ועל עצמכם, יוצרים קו עדין בין הזוועה לבין ההנצחה."

רבקה עונה: "לא דיברנו עם הילדים כדי לגונן עליהם, הדור השלישי רוצה לשמוע, אתם אפשר לנהוג קצת אחרת. למרות ההסתרה, הילדים חווים את הוריהם. הזוועות עוברות דרך החושים, הרגשות, הנימים הקטנים של הנפש. את מה שנאמר כאן צריך לספר ולכתוב וכך להעביר לאחרים." אלי פונה אלי: "זה זמן רב אני רוצה לשאול אותך, מה לך, בחורה צעירה, ולנו? מדוע את עושה את זה? "הוא לא נותן לי לענות וממשיך, "אני מעריך את זה, את צריכה להבין שלכל אחד מאתנו יש חור שחור, חבילה שהוא לא ידבר עליה לעולם וזה לגיטימי, צריך להניח, לא על הכל חייבים לדבר." אני תוהה על חווית העומס שלי, של הקבוצה. זאת חוויה קיומית בהווה, שמקפלת בתוכה את מתי העבר וזכרונותיו. זה היה חזק מהפנייה הישירה אליי, אני חשה צורך לפנות מקום לכל אלה שהיו ואינם, המלים יוצאות כהרף עין: "אני מרגישה שכרגע נמצאים אתנו בחדר גם כל אותם קרובים ואהובים שנרצחו."

אמנון אומר: "נישאתי לאישה מזרחית, כשנפגשים בחגים הם באים שלושים, ארבעים איש, אנחנו בקושי ארבעה שנותרו, שתיים מהן מוזרות, אחת הייתה באושוויץ והאחרת איבדה את שלושת ילדיה הקטנים. יש לי בת שחזרה בתשובה, היא לא מזכירה את יום השואה, זה כואב לי." רבקה מספרת בלהט אופייני: "לאחר טקס יום השואה הרגשתי געגוע גדול להוריי. רציתי לנסוע אליהם, הרגשתי כמו ילדה, הם נפטרו לפני כעשר שנים. לא יכולתי ליצור קשר עם איש, הייתי לבד, רציתי את אמי, זה גם היום שלה, דאגתי לה כאילו היא עדיין בחיים, רציתי להיות עמה, להרגיש את חום גופה, התגעגעתי מאוד, היא חסרה לי." שוש מהנהנת, דמעות עומדות בעיניהם של חברי הקבוצה, "אנחנו דור שגדל לבד, בלי סבא וסבתא, ולעתים בלי אמא ואבא, איבדנו את כל משפחותינו." רבקה: "אמי הייתה בודדה, היא לא חלקה עמנו את כאבה, היא נותרה לבד בבדידותה ולא הפסיקה לבכות." אלי פונה אל רבקה: "אני מבין את הבדידות שלך, אני יודע כמה את קשורה למשפחתך." אני מרגישה כבדות וכאב. הם היו ילדים כשעול כבד נפל עליהם, לא רק ששרדו את התופת, אלא גם נותרו עם תפקיד, גם הם דור שמנצח. אני אומרת: "אתם, שנותרתם בחיים נושאים ומנצחים את זיכרונם של יקיריכם. אני מרגישה שזאת זכות גדולה שנפלה בחלקכם, לצד כאב ותחושה של בדידות." רינה אומרת בהתרגשות: "רק השבוע גיליתי מסמכים חדשים על קורות הוריי בגבול צרפת, אני מרגישה כמו בחיפוש אחר האתמול שנעלם." אבי פונה אליה: "אנחנו בנינו אנדרטת הנצחה בארץ, החיפוש אחר מסמכים, הוא כל מה שאפשר לעשות." אני אומרת: "הדבר חשוב, כמו פאזל שמתמלא, חלקים שמתווספים." אבי מסכים: "נכון, בבת אחת אירועים מסתדרים, מתקבל רצף, תמונה שלמה."

אלי מוסיף: "גם אני נסעתי לכפר שבו גדלתי, כדי לאסוף חומרים. אינני מאמין שאפשר לסגור מעגל. ביקרתי בבית הקברות שבו קבורים סבי וסבתי, בנו שם בית מלון קטן. הדבר מאוד הכעיס אותי, הוא מכווער וחסר טעם. אמרתי קדיש וחזרתי למלון. כשנסעתי ברכבת, ישבו מולי סבא וסבתא עם הנכד שלהם. הסתכלתי עליו, הוא היה חמוד וכל מה שיכולתי לחשוב, הוא שאולי סבא וסבתא שלו רצחו הרבה ילדים כמוהו."

סיום ופרידה

השיחה של חברי הקבוצה אודות זכרון והנצחה עוררה בי את תחושת הסיום והפרידה הקרבה מהקבוצה עצמה. חופשת הקיץ והחגים שלאחריה התקרבו ועמם תאריך סיום הקבוצה. שלב זה מעורר כאב וחרדות, בפרט אצל מי שחוה פרידה כניתוק, נטישה ו/או נכח אל מול מוות סתמי ואקראי. על רקע נושאי השיחה שעלו במפגשים האחרונים, ולאור ההזדמנות לחוות פרידה אחרת בהווה, פרידה שיש בה משמעות והפנמה של התנסות אישית וקבוצתית, בחרתי לסיים את המסע הארוך והמרתק של חברי הקבוצה עם "האדם מחפש משמעות" של ויקטור פרנקל.

פרנקל מצביע על הדרכים בהן מעניק האדם משמעות לחייו. האחת היא בעשייה, השנייה היא בסבל והשלישית היא בהענקת ערך, בחוויה של אהבה (4). הנחתי שהסיום יזמין את חברי הקבוצה לבחון את אופני הפרידה שלהם, והאמנתי שהטקסט של פרנקל יסייע להמשגת הרגע החובק בתוכו עשייה, כאב ואהבה. רציתי, לקראת סיום, להדגיש את חווית הנתינה והקבלה שהתרחשה בקבוצה, כמו את יכולתם להעניק משמעות לחייהם ולחיי יקיריהם: אלה החיים ואלה שנרצחו בשואה.

אחת החוויות החזקות שליוו אותי בקבוצה הייתה אובדן ממד הזמן, הזכרונות מהעבר היו מהולים בגעגועים אינסופיים לבית החם שלפני המלחמה, ובכאב עז על אובדנו. ההווה גם הוא מורכב: אובדן של בני זוג וחברים, מחלות ויציאה לפנסיה. עם זאת, חוויתי אותם "צעירים", חדי מחשבה ולשון. זכורה לי ההזדמנות שבה הזמינו אותי לבוא ולהשתתף במסיבת הסיום של המועדון. הגעתי אל האירוע ובעודי צועדת לכיוון האולם ראיתי את רחל הולכת בעזרת מקל, ראיתי את אמנון הולך לאטו ועוצר לנוח, את רינה נאחזת באחד מקרובי משפחתה. הייתי המומה, מופתעת. גילם האמיתי הכה בי, לא כך ראיתי וחוויתי אותם בקבוצה. עצב גדול הציף אותי לצד גאווה. הייתי גאה בהם על היכולת לשבת בקבוצה ולחיות. החיות היא שהחזיקה אותם אז והיא שמחזיקה אותם גם היום. במפגשי הקבוצה נוצר בעבור המשתתפים מרחב, שבו יכולים היו לנוע על ציר הזמן, לחשוב, לכעוס, לבכות, להעז ולשתף בכל אותם כאבים וחלומות, בהם לא היו יכולים לשתף את בני משפחתם וחבריהם.

אלי פותח את אחד המפגשים האחרונים: "אני רוצה לשתף את הקבוצה במחשבות שהתעוררו בי בשבוע האחרון. השאלה שהטרידה אותי היא, האם החיים עדיפים בכל מצב על פני המוות. אם הייתי יודע אז את מה שאני יודע היום, הייתי מעדיף שיהרגו אותי, שילמתי בחיים של סבל." בתיה עונה: "הייתה בכל זאת תקווה לחיים אחרים." אלי נועץ בה מבט: "בעבורי המחיר היה נורא, עברתי את מה שעברתי, השתקמתי ובכל זאת נותרה השאלה, האם ייתכן שלפעמים המוות עדיף על החיים?" אמנון מצטרף בזהירות: "הרי יכולת ללכת אל החוטים ולמות, היו כאלה שעשו זאת." אלי: "לא היה לי אומץ למות, זאת לא הייתה תקווה, אין כאן מחשבה או החלטה, זה לא היה עניין לשיקול דעת, כמו שאנחנו כאן יושבים וקוראים את כל מה שהפילוסופים כותבים. הם לא יודעים מה אנחנו חווינו, אין לי מלים לתאר את מה שהחזיק אותי בחיים, זה היה מה שזה היה, לא פחות ולא יותר."

בעודם משוחחים, אני חווה בבת אחת את כוחם, את החיות חסרת המלים, אינני יודעת אם זה יצר הקיום, במושגיו של פרויד, או ה"קונאטוס" (כוח שימור החיים), במושגיו של שפינוזה. אני אומרת: "אני מרגישה את העוצמה והכוח של החיים עצמם." רבקה אומרת: "אני מרגישה כעס ואינני מבינה מדוע." רינה פונה אליה: "זה לא מפתיע אותי, אנחנו באים לכאן כל שבוע על רקע של חיים קשים."

אנחנו משוחחים כאן על נושאים שנוגעים בנו בחוזקה. רבקה מתפרצת לדבריה: "השאלות של אלי והטקסטים שקראנו חוברים לתוקפנות שלי." רינה לא נבהלת: "אני אוהבת לבוא לקבוצה, אני אוהבת את זה שאנחנו יכולים לבטא את מה שמתעורר בנו עם הקריאה בטקסט. אנחנו קורבנות של משהו איום ונורא ואם יוצאים כאן כעסים ורגשות נוספים, אז תודה לאל. טוב מאוד שיש מקום שבו אנחנו יכולים לחשוב, לגעת במשקעים שלנו ולהתרחק מהם. אני חושבת שזאת ברכה שיש כאן הקשבה, לא רק הכעס יוצא, אלא גם עצב גדול." בעודי חושבת שהכעס הוא גם על הפרידה המתקרבת, בתיה פונה אל רינה ואומרת: "את מדברת על הקשבה ואני מסכימה עמך, כשמקשיבים לזולת מבינים אותו טוב יותר, למדתי כאן להקשיב ולחשוב, נפגשנו כאן כזרים והגענו להבנה. זה יוצר אצלי תקווה, אם יושבים ומדברים אפשר להגיע להבנה." "גם אני מחכה למפגשים בקבוצה. אני נהנה," אומר אלי, "לשמוע כל אחד, זה מניע אותי לחשוב. לעתים אני חוזר בזכרונות לבית אבא ומשם לוקח כוח, כאן קיבלתי כוח לחשוב, אין אחד שלא למדתי ממנו, בשבילי זה לא הסוף, זאת התחלה. למדתי גם לקרוא, להתעכב על כל דבר, לחשוב ולהרגיש." רינה: "הייתה כאן תחושה של קבלה, כל אחד יכול היה להתחבר למחשבות ולרגשות שלו, כל אחד עשה מסלול אחר. בשבילי זאת הייתה קהילה קטנה, בעיקר מפני שאני חיה לבד, ללא משפחה, קיבלתי כאן כוח ותחושה של קיום." רבקה: "גם אני יכולה לקרוא בבית, אבל זה לא כמו בקבוצה. כאן הרעיונות מהדהדים על ידי אחרים ומשהו נפתח בראש, זה לא יקרה כשנהיה לבד בבית." היא מדברת בשקט. "גם אני, כמו רינה, חיה לבד. אין לי משפחה שעמה אפשר להתמודד עם שאלות של אהבה, כעס ומאבקים, היה לי מאוד חשוב שיכולנו לעשות זאת כאן ביחד."

זאב: "מעולם לא למדתי פילוסופיה, זה עורר גירוויים חדשים, נתן חומר למחשבה. בעיקר למדתי להקשיב לאחרים. בדרך כלל יש לי דעות מאוד מגובשות, למדתי כאן שיש דעות נוספות ושהן לגיטימיות, הבנתי שהייתי חד-ממדי, אני יותר פתוח לשמוע אחרים גם אם אינני מסכים אתם. כל אחד מאתנו הוא אדם שסבל, חי ושואל שאלות."

המפגשים, שהחלו מתוך סקרנות ועניין אינטלקטואלי, הסתיימו, לא בהבנת טקסטים פילוסופיים בלבד, אלא גם ובעיקר, בתחושה של שותפות וחום שנוצרו בקבוצה. העקביות, ההתמדה והמעורבות שגילו החברים בקבוצה מעוררת הערכה וכבוד, בפרט לנוכח גילם המתקדם והקשיים הרגשיים שהתעוררו בקבוצה. המשתתפים עצרו את חייהם אחת לשבוע באופן קבוע, כדי להיפגש ולהסתגר בחדר עם טקסט פילוסופי שנכתב בזמן אחר, לעתים בעידן אחר.

המפגש בין עיון פילוסופי תיאורטי בשאלות אודות העולם, האדם, משמעות החיים, אלוהים ועוד, לבין חברי הקבוצה שחוו והתנסו בגופם בשאלות אלה עצמן, עורר לא פעם כעסים עזים. מפגש זה יצר שינוי בתפיסת ממד הזמן, הקריאה בטקסט הפילוסופי יצרה זיקה בין ההווה, לבין העבר והעתיד, ובכך נעשתה הרחבה אל עבר הנצח (13). בתהליך זה פגשו חברי הקבוצה את עצמם לא רק כקורבנות, אלא גם כפילוסופים, כמי שמסוגלים להתבונן בעצמם, במחשבותיהם, ברגשותיהם ובקורות אותם בעולם ולבטא חוויות ורעיונות במלים. מקומות רבים נותרו מחוץ לשפה והם נחו בקבוצה בשתיקה, ברגעים בעלי משמעות קיומית משותפת.

בשבילי, סיום הקבוצה היה מהול בעצב ובגאווה, שמחתי על הזכות הגדולה לעבור עמם מסע מרתק בזמן ובנפש. כל אחד ואחת מחברי הקבוצה נכנסו ללבי והפגישו אותי עם נבכי הנפש ומסתוריה.

ביבליוגרפיה

1. שפינוזה ב., מאמר על תיקון השכל, תרגם נתן שפיגל, ערך יוסף בן שלמה, 21. הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"א.
2. ארנדט ח., אייכמן בירושלים – דו"ח על הבנאליות של הרוע, תרגום אריה אוריאל, 159-157. הוצאת בבל, תל אביב, תש"ס, 2000.
3. אמרי ז', מעבר לאשמה וכפרה, תרגם יונתן ניראד, עורכת אילנה המרמן, 13, 25, 34-35, 41, 51-52. הוצאת עם עובד, תל אביב, 2001.
4. פרנקל ו., אדם מחפש משמעות, תרגם חיים איזק, 18-19, 51, 53-57, 134-139. הוצאת דביר, ישראל, תשס"ב, 2001.
5. קובובי ד., ספרותראפיה, ספרות חינוך ובריאות הנפש, 56-62. הוצאת מאגנס, ירושלים, תשנ"ב.
6. Foulks S. H., Access to unconscious processes in the group-analytic group, *Group Analysis*, 4: 210-211, 214, 216-217. 1971.
7. אפלטון, כתבי אפלטון, 2: 426-421. הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, 1979.
8. Aristotle, *The complete works of Aristotle*, Jonathan Barnes (Ed.), 2127-2128, 2320. Princeton University Press, 1995.
9. Sir Ross David, *Aristotle*, with a new introduction by Ackrill J. L., 290-293, 298. Routledge, London and New York, 1995.
10. אדיר כ., סיפור הנפש, ביבליותרפיה הלכה למעשה, 80, 85. הוצאת אח, קריית ביאליק, 1990.
11. Hegel G. W. F., *Phenomenology of Spirit*, Miller A. V. (Trans.), 111-119. Oxford University Press, Oxford, 1977.
12. סארטר ז' פ., האקסיסטנציאליזם הוא הומניזם, תרגם וערך יעקב גולומב, 13-15, 20-22. הוצאת כרמל, ירושלים, תש"ן, 1990.
13. צורן ר., חותם האותיות, קריאה וזהות בדיאלוג הביבליותרפי, 12-22, 89-100. הוצאת כרמל, ירושלים, 2009.
14. קירקגור ס., חיל ורעדה, תרגם איל לוי, הקדים וערך יעקב גולומב, 56. הוצאת מגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ג.
15. פרויד ז., האני והסתם, בתוך: מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות, עורך ח' אורמיאן, חיים איזק, 140-143. הוצאת דביר, תל-אביב, 1999.

16. פרויד ז., טוטם וטאבו, בתוך: טוטם וטאבו ומסות אחרות, עורך ח' אורמיאן, תרגם חיים איזק, 139. הוצאת דביר, תל אביב, 1999.
17. פרויד ז., עתידה של אשליה, בתוך: תרבות בלא נחת ומסות אחרות, עורך ח' אורמיאן, תרגם אריה בר, 87-88, 91. הוצאת דביר, תל אביב, 1998.
18. פרויד ז., משה האיש ואמונת הייחוד, תרגם משה אטר, 99-100, 102-103. הוצאת דביר, תל אביב, תשל"ט 1978.
19. יונס ה., מושג האלוהים אחרי אושוויץ, תרגמה דנית דותן, 85-86. רסלינג, תל אביב, 2004.
20. ניטשה פ., הולדת הטרגדיה, המדע העליון, תרגם דר' ישראל אלדד, 274-275. הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, 1985.
21. קאמי א., המיתוס של סזיפוס, תרגם צבי ארד, 121-126. הוצאת עם עובד, תל אביב, 1990.

רועית דהן. דר' לפילוסופיה, אנליטיקאית קבוצתית, חברה ומרצה במכון ישראלי לאנליזה קבוצתית.

מרצה לפילוסופיה באוניברסיטה הפתוחה, במכללת סמינר הקיבוצים, במכללה למשפט ועסקים ברמת גן ובתכנית להנחיית קבוצות בחברה רב-תרבותית במכללת בית ברל. בעלת קליניקה פרטית לטיפול קבוצתי אנליטי. מנחה קבוצות קריאה בטקסטים פילוסופיים בעבודה עם סטודנטים, אנשי מקצוע בתחומי הטיפול והחינוך, נשים ובני הגיל השלישי.

דר' ענב קרניאל לאואר. עובדת סוציאלית, פסיכותרפיסטית ואנליטיקאית קבוצתית.

מלמדת בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בר-אילן, במכון ישראלי לאנליזה קבוצתית ובסמינר הקיבוצים. מדריכה מטפלים קבוצתיים ופרטניים בעמך, משרד הביטחון, שירות מבחן, שירותים למניעת אלימות במשפחה ובבריאות הנפש. עובדת בקליניקה פרטית עם מבוגרים בעיקר בתחומי טראומה, אובדן ושכול.